

АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
2013

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ і УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНА УСТАНОВА «ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «БІЛЬСЬК» ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
2013**

**ARCHEOLOGICAL RESEARCHES
OF BILSK HILLFORT
2013**

Збірник наукових праць

КИЇВ – КОТЕЛЬВА
2014

УДК 902.2.94 (477.52-53)

ББК 63.4 (4 УКР)

А 87

Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 8 від 7 липня 2014 р.) та планів роботи управління культури Полтавської обласної державної адміністрації і Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради на 2014 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Вадімов В.М., доктор архітектури, професор, дійсний член Академії архітектури України; **Вождаєнко В.В.**, заступник начальника управління – начальник відділу охорони культурної спадщини та культурної політики управління культури Полтавської ОДА; **Корост І.І.**, директор ІКЗ «Більськ» (*відповідальний секретар*); **Мурзін В.Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор, ректор ВНЗ Укоопспілки ПУЕТ; **Симоненко О.В.**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України; **Скорий С.А.**, доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом ІА НАН України; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України (*науковий і відповідальний редактор*); **Титова О.М.**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор ЦП НАН України і УТОПІК; **Фасій Г.І.**, начальник управління культури Полтавської ОДА (*голова редколегії*); **Шрамко І.Б.**, кандидат історичних наук, доцент ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Буйнов Ю.В., кандидат історичних наук, доцент;
Гречко Д.С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.
Терпиловський Р.В., доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

А 87 Археологічні дослідження Більського городища – 2013 = Archeological researches of Bilsk hillfort – 2013: збірник наукових праць / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О.Б. Супруненко; ред. кол.: В.В. Вождаєнко, І.І. Корост, Г.І. Фасій та ін.]. – Київ – Котельва : ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. – 124 с.

ISBN 978-966-8999-61-1

Вміщені наукові публікації за результатами археологічних досліджень, здійснених на Більському городищі та в його окрузі у 2013 році.

Для археологів, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, шанувальників стародавньої історії Полтавщини й України.

УДК 902.2.94 (477.52-53)

ББК 63.4 (4 УКР)

ISBN 978-966-8999-61-1

© ЦП НАН України і УТОПІК, 2014

© ІКЗ «Більськ», 2014

© Автори статей, 2014

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Збірник наукових праць, представлений на Ваш розсуд, є продовженням тих добрих прагнень і починань археологів, які працювали над утіленням у життя ідеї випуску видань-щорічників за підсумками науково-дослідних робіт на Більському городищі. До цього прагнув і визначний археолог, професор Б.А. Шрамко (1921 – 2012). Практично здійснити цю ідею вдалося лише колективу однодумців, які працювали у складі Українсько-Німецької археологічної експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства. Хоча, на жаль, це продовжувалося не надто тривалий період часу. Наразі ж колективом Історико-культурного заповідника «Більськ», за дієвої підтримки науковців з Полтави, Харкова і Сум, вдалося видати збірник праць за результатами археологічних досліджень Більського городища переважно у 2013 році. Передбачається, що це видання стане традиційним і щорічним. Його головною метою буде привернення уваги науковців України й Європи до пам'ятки, яку цілком справедливо та обґрунтовано ототожнюють з древнім містом Гелоном. Для дослідників і краєзнавців видання дасть змогу оперативної почерпнути нову й ще незвідану інформацію про городище.

Символічно, що випуск цього збірника співпав з активізацією археологічних досліджень пам'ятки. У 2013 р. тут вперше за останній час вдалося провести цілеспрямовані науково-дослідні роботи, які мали помітний результат у вивченні величезного археологічного комплексу. Крім того, протягом минулого року на базі заповідника «Більськ» почав діяти гурток юних археологів, на розсуд вибагливої громади представлено сайт установи. Важливим кроком у питанні розбудови центру з вивчення городища стало перевезення до Котельви наукових фондів заповідника з м. Полтави. Широкий резонанс серед інтелігенції Котелевщини та жителів Полтавщини мала виставка «Величний Гелон», організована у липні 2013 року. На ній були представлені знахідки з Більського городища, що знаходяться на

зберіганні у фондах заповідника «Більськ», Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Музей археології та етнографії Слобідської України), Полтавського педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. За підсумками виставки можна зі впевненістю стверджувати, що жителі Котелевщини з трепетом ставляться до своєї прадавньої історії, а інтерес до Більського городища зростає.

У 2013 році було знято телевізійний фільм «Таємниче місто Гелон» (режисер А.В. Дмитрук), який демонструвався на Першому національному каналі українського телебачення.

У збірнику представлені результати наукових досліджень Більського городища. Автори публікацій наводять конкретну інформацію про місця проведення робіт, аналізують знайдені артефакти та подають власні роздуми і факти за підсумками розкопок та розвідок.

Директор ІКЗ «Більськ» *І.І. Корост*

УДК 902.03 (477.53)"-08/06"

© І.Б. Шрамко, С.А. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2013 р.

Стаття присвячена результатам досліджень 2013 р., здійснених у межах археологічного комплексу «Більське городище». Головна увага приділяється підсумкам розкопок на Східному городищі та могильнику Скоробір, а також розвідувальним роботам у Західному Більську, поселенні по вул. Чапаєва (Великий Більськ) та ін.

Ключові слова: Більське городище, Східне, Західне та Велике укріплення, могильник Скоробір, скіфський час, господарські комплекси, поховання, поховальний інвентар, кераміка, зброя, деталі кінського спорядження, античний імпорт.

У липні – серпні 2013 р. Скіфською експедицією Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (керівник – канд. іст. наук І.Б. Шрамко) та Музею археології і етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна (С.А. Задніков) було продовжено вивчення Більського городища. Роботи велися на трьох об'єктах: Східному, Західному укріпленні і на поселенні по вул. Чапаєва, 25 у с. Більськ (територія Великого укріплення) (рис. 1*). У дослідженнях брали безпосередню участь співробітники ІКЗ «Більськ» (директор І.І. Корост) (рис. 7-9).

Головним завданням заходів з комплексного вивчення Більського городища було отримання нової інформації про пам'ятку. Так, пошукові розкопки у південній частині Західного укріплення повинні були дати відповідь на питання про потужність культурного шару на цій території. Відновлення археологічних розкопок на Східному укріпленні пов'язане з необхідністю отримання нових даних про час виникнення цього поселення та встановлення основних рис матеріальної культури раннього періоду. Пошуковий розкоп по вул. Чапаєва, 25 повинен був прояснити попередньо отриману інформацію щодо локалізації на цьому місці раннього поселення передскіфського часу, що відноситься до періоду появи перших поселенців у VIII ст. до н. е. Додатково до плану робіт 2013 р. були включені зніційовані ІКЗ «Більськ» охоронні дослідження на ділянці курганного могильника Скоробір.

Під час археологічних робіт на Більському городищі науковими співробітниками Інституту географії НАН України Л.Ю. Сорокіною, С.П. До-

* Кольорові ілюстрації з відповідною нумерацією див. на вкладці.

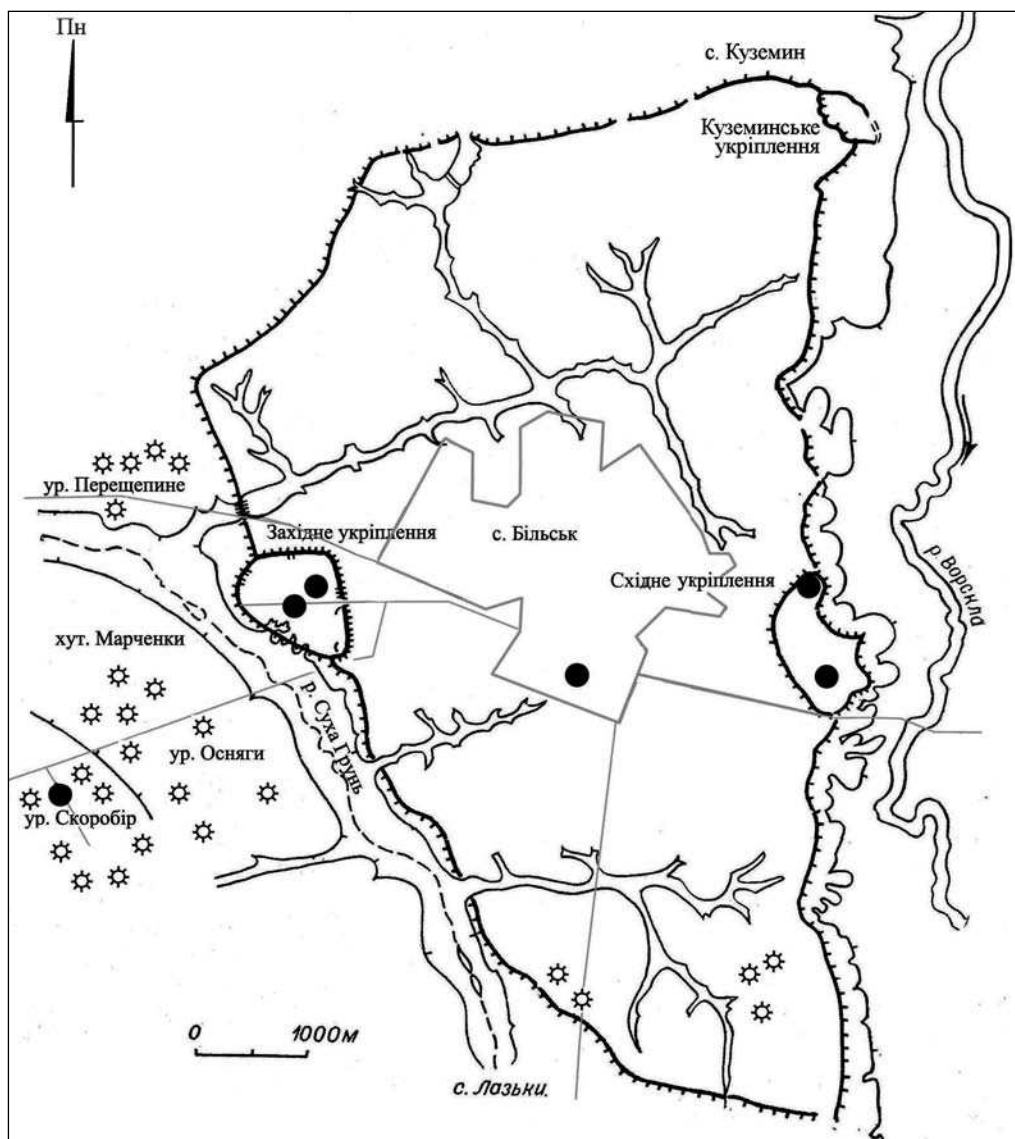

Рис. 1. Більське городище. Схема із позначенням місць досліджень 2013 р.

рошкевичем, А.С. Кушніром проведені дослідження палеоґрунтів в різних частинах городища*. Крім того, вивчення та визначення знайдених при розкопках кісток тварин здійснив співробітник Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – В.Л. Бондаренко.

* Матеріали цих досліджень знаходяться в обробці.

Таким чином, у 2013 р. проводилися різнопланові роботи на території масштабного археологічного комплексу «Більське городище».

Вивчення Східного укріплення. Розкоп № 35

Перші розкопи на укріпленні були закладені в його північній частині в 1959 р. експедицією Харківського університету під керівництвом Б.А. Шрамка. У 1960 р. дослідник продовжив роботи на розкопі № 1, а вчені Московського університету – Б.М. Граков та Н.Г. Єлагіна заклали розкопи №№ 3 і 4 у північній частині укріплення (*Шрамко Б.А. 1960, арк. 25 – 44, табл. VII – XXV*).

У період з 1965 по 1995 рр. експедицією Б.А. Шрамка були проведені масштабні дослідження та отримані дані про матеріальну культуру цього укріплення. Відкриті археологічні об'єкти дозволили в достатній мірі всебічно охарактеризувати життя місцевих племен VI – IV ст. до н. е. (*Шрамко Б.А. 1973, с. 82 – 112; 1975, с. 94 – 132; 1987 та ін.*).

З 1995 по 2013 рр. археологічні розкопки на укріпленні не проводилися, а тому виникала необхідність відновити ці дослідження. До того ж, у північній частині Східного городища проводилися лише невеликі розкопки у 1959-1960 рр. (*Шрамко Б.А. 1960, арк. 25 – 44, табл. VII – XXV, арк. 36*).

Розкоп № 35 був закладений на орних угіддях у північній частині Східного укріплення (рис. 2), на відстані 20 м від валу, на краю внутрішньої в'язки, утвореної в результаті вибирання ґрунту для насипання валу. Траншеї розкопу зорієнтовані по лінії північ–південь та захід–схід.

У ході робіт розкрита площа 290,87 м², закладено два шурфи для палеографічних спостережень (рис. 27). У розкопі знайдено більше 15 000 предметів матеріальної культури VI – IV ст. до н. е., більше тисячі кісток тварин, зафіксовані сліди металургійного виробництва.

Стратиграфія. Поверхневий шар ґрунту на всій площі розкопу завглибшки 0,2 – 0,3 м виявився розораним. Нижче, у північній частині розкопу, під орним шаром, в кв. 5-12/13–ДТ знаходився материковий суглинок (рис. 10). На останній площі розкопу під орним шаром лежав похований ґрунт товщиною 0,6 м. Матеріальні залишки фіксувалися лише у верхній його частині. Похований ґрунт поступово змінювався материковим суглинком. У кв. 30-34/Е-Л під розораним шаром зафіксований чорнозем культурного шару завтовшки 0,05-0,20 м.

У різних частинах розкопу відкрито 23 господарські ями, кілька скупчень глиняної обмазки, кераміки та жертвоприношення собаки (рис. 3).

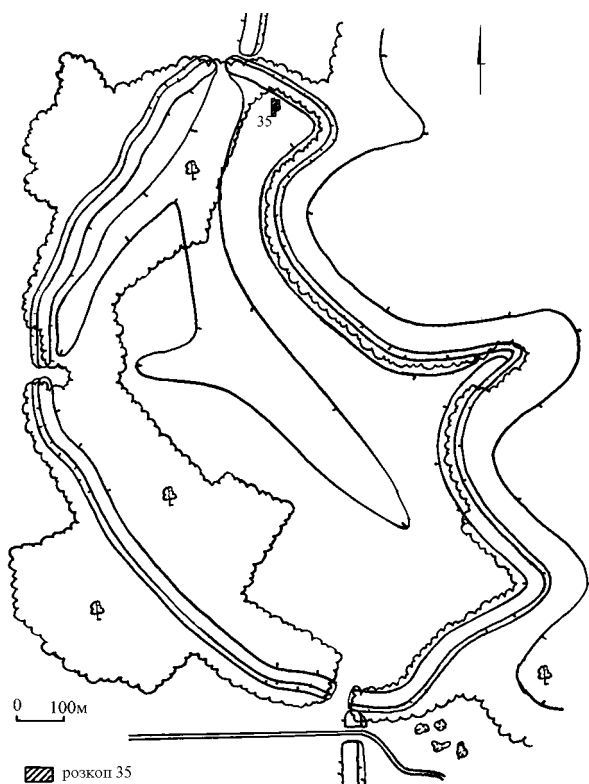

Рис. 2. Східне укріплення Більського городища. План з місцем розташування розкопу № 35 (за Б.А. Шрамком, 1987).

У більшості господарських ям знайдені матеріальні залишки скіфського часу, в одній – горщик пенківської культури.

Зупинимося на короткій характеристиці відкритих комплексів.

Яма 1 зафіксована у кв. Ж-3/6-7 (рис. 3) на рівні материкового суглинку (рис. 4; 10: 1), мала округлу в плані форму^{*}. У заповненні виявлено 14 стінок ліпних горщиків, один камінь та 35 кісток тварин. На глибині 1,3 м знайдений неповний скелет собаки (можливо, залишки жертвоприношення) (рис. 16).

У заповненні **ями 2**, в кв. Е-3/8-9 (рис. 4; 10: 1; 17), виявлені фрагменти вінець ліпного горщика, деще ліпної посудини, стінки античної амфори, 12 стінок ліпних горщиків.

У **ямі 3** (кв. Д-Ж/13-14) (рис. 3; 4) трапилося 25 фрагментів стінок ліпної кераміки, 11 кісток тварин, уламок глиняного конусу, фрагмент пастової намистини, 41 шматок глиняної обмазки.

Яма 4 виявлена у квадратах Ж-3/5 (рис. 3; 4), мала округлу в плані форму. Її північна частина входила до стінки розкопу. Розміри дослідже-

¹ Практично всі комплекси були відкриті на глибині 0,20-0,25 м. Усі глибини подані від рівня сучасної денної поверхні.

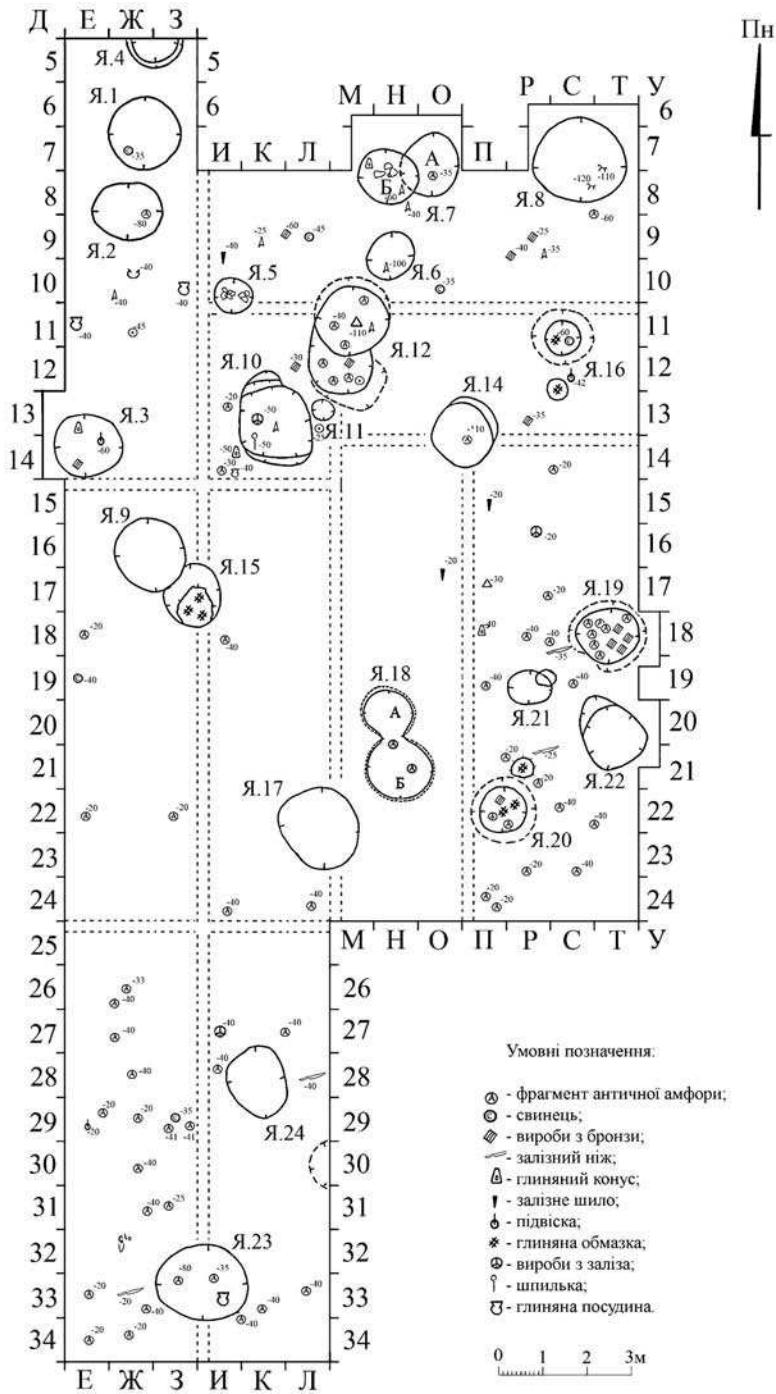

Рис. 3. Східне укріплення Більського городища.
План розкопу № 35. 2013 р.

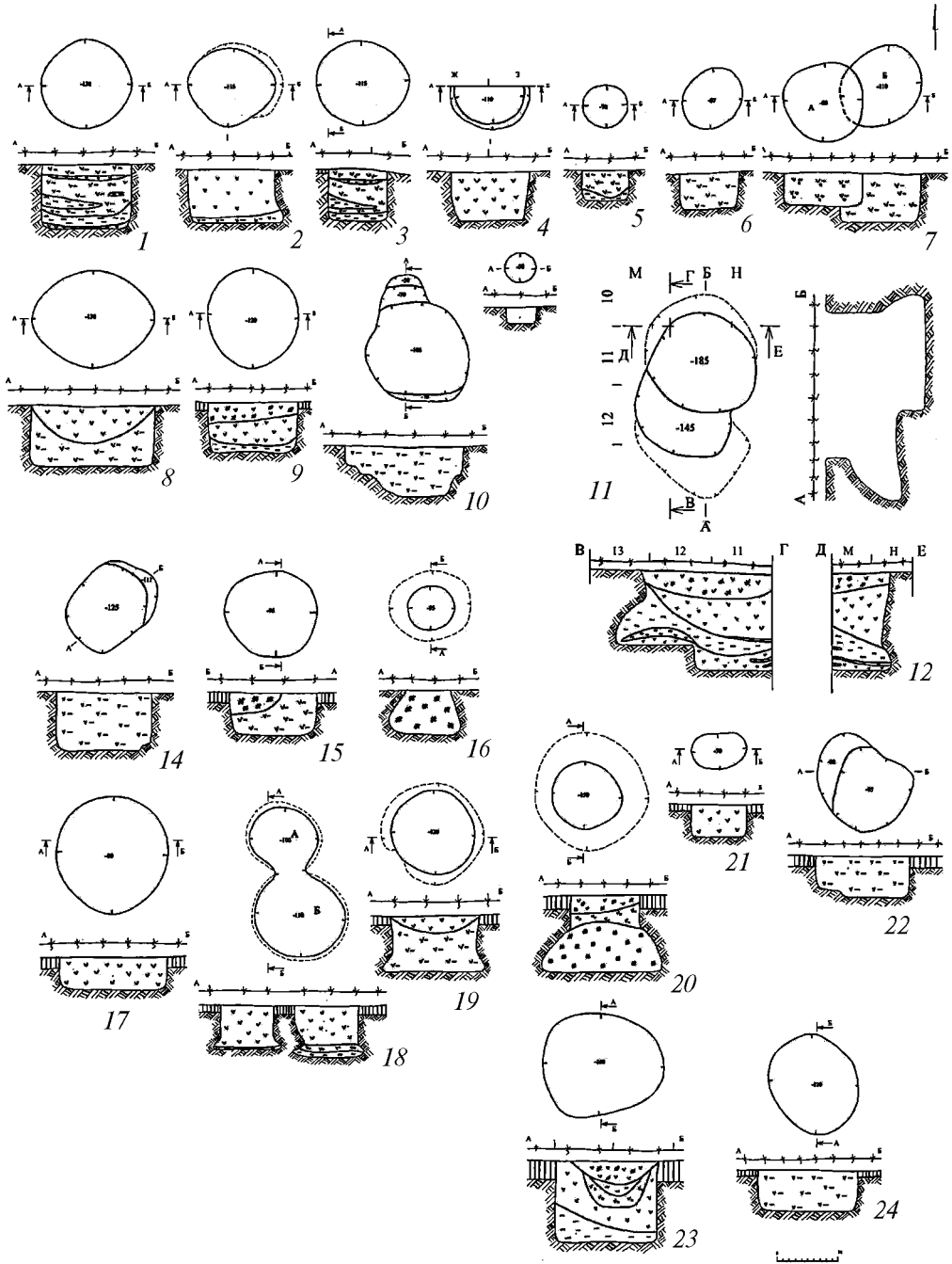

Рис. 4. Східне укріплення. Ями розкопу № 35, 2013 р.

ної частини становили 1,3 x 0,7 м. У чорноземному заповненні знайдений фрагмент неорнаментованого вінця невеликої банкоподібної посудини.

Яма 5 відкрита у кв. И-К/10-11 (рис. 3; 4), в плані мала округлу форму. У верхній частині заповнення розчищене скупчення уламків ліпного горщика (рис. 14; 23: 1). У ньому – фрагмент вінця ліпного горщика та уламок бортика миски (рис. 23: 2-3).

Яма 6 досліджена у кв. М-Н/9-10 (рис. 3; 4). У плані мала овальну форму, довгою віссю зорієнтована по лінії північ – схід. У ній знайдено два фрагменти вінця ліпних горщиків (рис. 23: 5), глиняний виріб овальної форми, три стінки ліпних горщиків та три кістки тварин. На глибині 1 м виявлене бронзове трилопатеve вістря стріли V – IV ст. до н. е. (рис. 26: 19).

Яма 7 зафіксована у кв. М-О/7-8 (рис. 3; 4). Це – два різночасових господарських комплекси, один із яких перерізав інший.

Яма Б (рис. 18) датується скіфським часом, у плані мала округлу форму. Заповнена чорноземом із сумішшю глини. На різних глибинах виявлені уламки денця ліпних посудин, фрагменти вінця ліпного горщика (рис. 23: 6), 47 кісток тварин, глиняний конус з гладкою поверхнею. У верхній частині ями знайдені фрагменти вінця античного лутерію гераклійського виробництва IV ст. до н. е. (рис. 26: 6).

Яма А (рис. 3; 4: 18) віднесена до епохи раннього середньовіччя. Вона мала округлу в плані форму і була заповнена чорноземом із сумішшю попелу та вуглин. У ній виявлено неповний розвал біконічного ліпного горщика пеньківської культури (рис. 23: 4). Раніше Б.А. Шрамком в цій частині укріплення відкриті рештки поселення пеньківської культури (Шрамко Б.А. 1980).

Яма 8 виявлена у кв. Р-Т/6-8 (рис. 3; 4). Загальна глибина ями 1,3 м. У заповненні – фрагменти вінця трьох ліпних горщиків (рис. 23: 7-8), 5 уламків денця ліпних горщиків, точильна плитка, 55 стінок ліпних горщиків, 28 шматків глиняної обмазки, два камені та 62 кістки тварин. Окремо необхідно відмітити уламки глиняних статуеток.

Яма 9 досліджена у кв. Ж-З/16-17 (рис. 3), в плані мала округлу форму (рис. 4; 20: 2). Загальна глибина ями 1,2 м. На різних глибинах трапилися фрагменти денця ліпних посудин (рис. 23: 10-11), 92 стінки ліпних горщиків, 8 шматочків обмазки, 6 каменів та 24 кістки тварин.

Яма 10 (погріб) відкрита у кв. К-Л/12-14 (рис. 3) на глибині 0,2 м. У плані мала неправильну форму (рис. 4). З північного боку стінки ями до глибини 0,73 м були вертикальними, нижче, у материку, – вирізані дві сходинки. З південного боку стінки вертикальні до глибини 0,7 м. Нижче вони плавно звужувалися до дна, утворюючи сходинку (рис. 19). Яма була заповнена затічним чорноземом із сумішшю глини. У ньому знайдені два денця ліп-

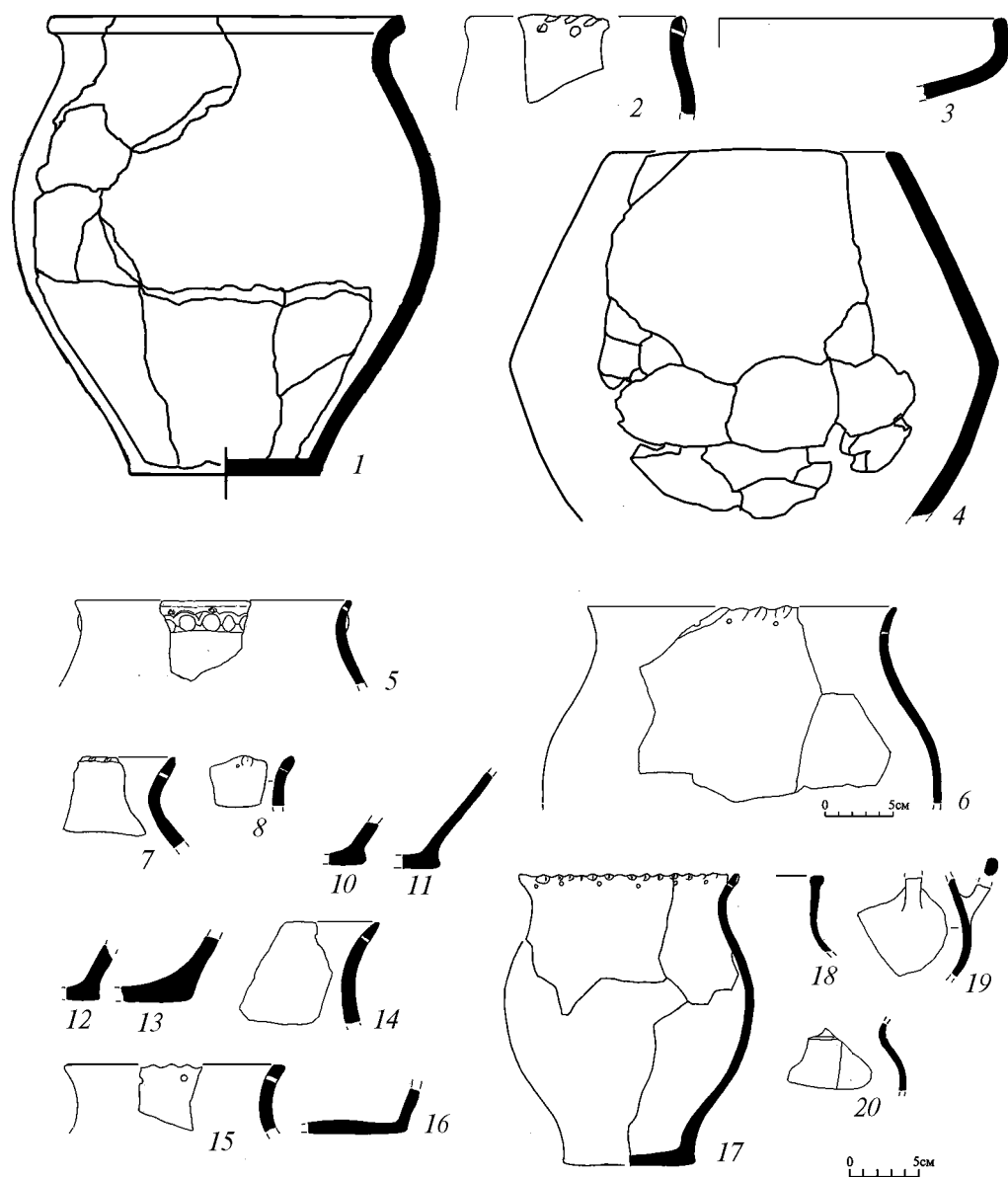

Рис. 23. Східне укріплення. Кераміка з господарських ям розкопу № 35. 2013 р.

1-3 – яма 5; 4 – яма 7А; 5 – яма 6; 6 – яма 7Б; 7-8 – яма 8; 10-11 – яма 9;
12-14 – яма 10; 15-16 – яма 19; 17-20 – яма 12.

них горщиків (рис. 23: 12-13), фрагмент вінця ліпного горщика (рис. 23: 14), уламок залізної шпильки, 10 стінок ліпних горщиків, 7 шматків глиняної обмазки, 2 кістки тварин.

Яма 11 виявлена у кв. Л-М/13 (рис. 3). У плані мала округлу форму (рис. 4). З чорноземного заповнення походять три стінки ліпних горщиків та три шматки глиняної обмазки.

Яма 12 відкрита у кв. Л-Н/10-13 (рис. 3) на глибині 0,2 м. У плані мала неправильну форму (рис. 4), довгою віссю була зорієнтована по лінії північ – схід, південь – захід. З північного боку стінки ями розширювалися, утворюючи підбій. Дно у північній частині ями зафіксоване на рівні 1,85 м. У південній частині комплексу, у стінці також був вирізаний підбій глибиною 0,2 – 0,7 м і висотою 0,8 м. Загальна глибина ями у північній частині склала 1,85 м, а в південній – 1,45 м.

Верхня частина ями була заповнена чорноземом з уламками глиняної обмазки, нижче – чорноземом. Від глибини 0,25 м (від краю) вздовж стін, знижуючись до центру, в ямі залягав нерівномірний шар щільної затічної глини.

На різних глибинах знайдені великі фрагменти ліпного горщика (рис. 23: 17). Крім того, у заповненні зустрічалися уламки денець ліпних горщиків, дрібні фрагменти ліпного столового посуду з ручкою (рис. 23: 18-19), фрагмент стінки ще однієї близької за формою посудини (рис. 23: 20). Із інших предметів – уламок кам'яного блюда та глиняне пряслице округлої форми.

Необхідно відзначити знахідку 2-ї пол. VI – 1-ї пол. V ст. до н. е. – практично цілого тонкостінного античного арибалічного лекіфа зі слідами перебування у вогні. Античний імпорт також представлений фрагментами вінця (рис. 26: 1), стінки, приденної частини, ніжки від різних амфор. У ямі знайдене бронзове тригранне вістря стріли V ст. до н. е. (рис. 26: 20), свинцевий виплеск. Крім цього, у заповненні виявлено 40 фрагментів стінок ліпних горщиків, 155 шматків глиняної обмазки, деякі з рівною поверхнею, 2 камені та 152 кістки тварин.

Яма 14 відкрита у кв. О-П/13-14 (рис. 3). У плані вона мала підквадратну форму (рис. 4). Довгою віссю зорієнтована по лінії північ – схід, південь – захід. Стінки вертикальні. Загальна глибина ями – 1,25 м. З північно-східного боку вздовж стінки в материку була вирізана сходинка. Яма практично повністю заповнена щільною затічною глиною. У центрі верхньої частини заповнення фіксувався шар щільного чорнозему з сумішшю глини. В ямі знайдені фрагменти вінець ліпних горщиків, корчаги, піддон ліпної миски, фрагмент горла античної амфори хіоського виробництва 1-ї чверті V ст. до н. е. (рис. 26: 3), а також 15 стінок ліпних посудин, 3 шматки глиняної обмазки та 66 кісток тварин.

* Яма під № 13 помилково пропущена.

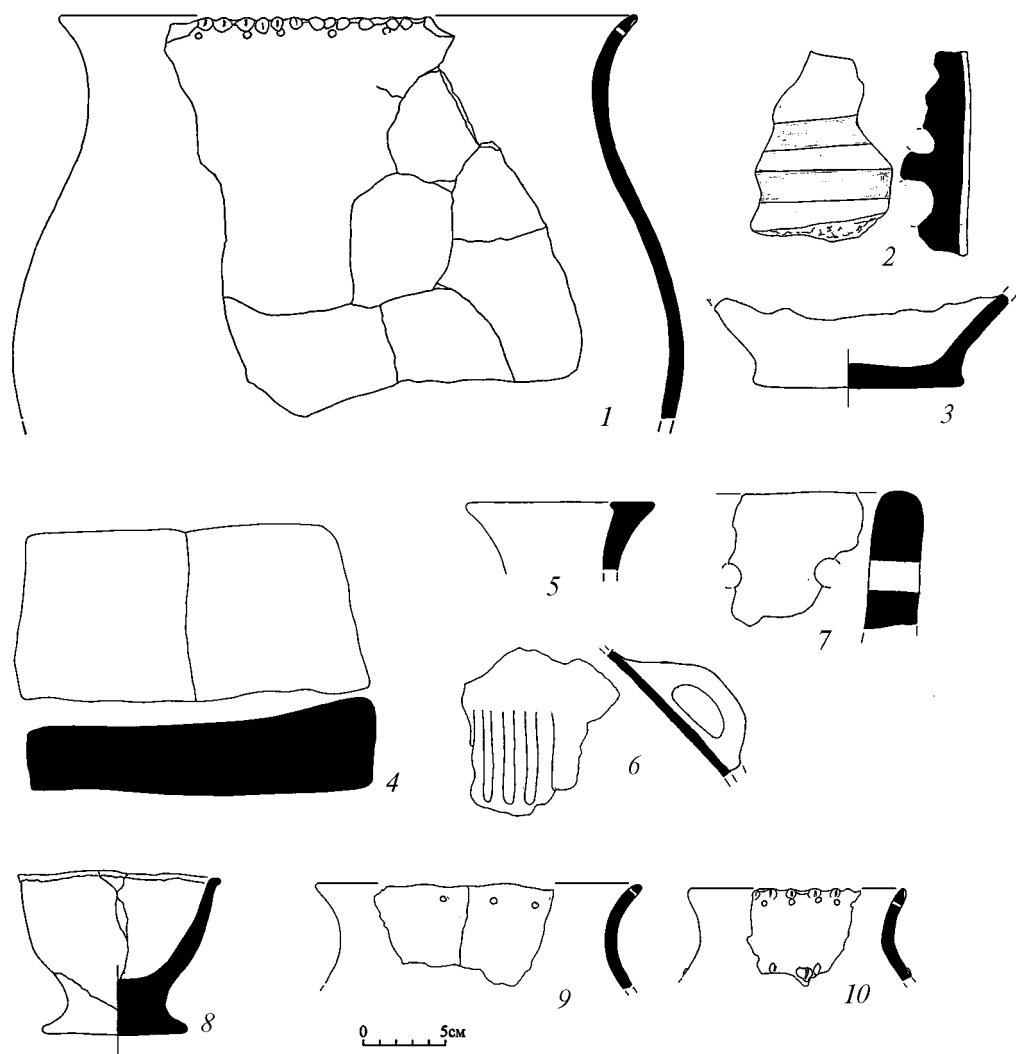

Рис. 24. Східне укріплення. Кераміка з господарських комплексів розкопу № 35. 2013 р.
1-3 – яма 18; 4-6 – яма 20; 8-10 – яма 23.

Яма 15 досліджена у кв. 3-И/17-18 (рис. 3). У плані мала округлу форму (рис. 20: 2), заповнена чорноземом, ущільненим проникненням талих вод (рис. 20: 1). Верхня її частина (південний сектор) містила викид глиняної обпаленої обмаски з відтисками прутів. У ямі знайдені фрагменти вінця ліпного горщика, гладкого вінця невеликої корчаги, уламок дна ліпного горщика та невеликий шматок кременю, 13 стінок ліпного посуду, 87 шматків глиняної обмаски.

Яма 16 зафіксована у кв. Р-С/11-12 (рис. 3). У плані мала круглу, а в перетині трапецієподібну форму (рис. 4). У нижній частині по всьому периметру був зроблений підбій. Яма заповнена шматками глиняної обмазки з відтисками прутів. Знайдені також фрагменти вінця корчаги та кам'яна плита.

Яма 17 виявлена у кв. Л-М/22-23 (рис. 3), у плані мала округлу форму (рис. 4). Заповнення чорноземне, без речових залишків.

Яма 18 знаходилась у кв. М-О/19-22 (рис. 3) на глибині 0,25 м (рис. 11: 2). У плані мала гантелеподібну форму, що утворена злиттям двох господарських комплексів (ями А та Б) (рис. 21). Довгою віссю була зорієнтована по лінії північ – південь, мала максимальну довжину 2,5 м.

Яма А мала в плані круглу форму (рис. 4). Стінки були вертикальними до глибини 0,6 м, нижче розширилися по всьому периметру, утворюючи підбій. Заповнена чорноземом. На дні зафіксований прошарок чорнозему зі вкрапленнями вуглин.

Яма Б круглої в плані форми (рис. 4). З глибини 0,65 м по всьому периметру в стінці ями був вирізаний підбій. Верхня частина заповнена чорноземом, яким був перекритий шар чорнозему з вуглинами. На дні – прошарок попелу.

На різних глибинах виявлені фрагмент вінця ліпного горшка (рис. 24: 1), уламок вінця ліпного горщикка з носиком для зливання рідини, два уламки донець ліпних горщиків (рис. 24: 3), шматок глиняної обмазки з відбитками прутів з внутрішнього боку (рис. 24: 2), уламки двох стінок античних амфор, 17 фрагментів стінок ліпних горщиків, уламок денця ліпного посуду, 293 шматки глиняної обмазки з відтисками прутів, два уламки кварцитових зернотерок та 13 кісток тварин.

Яма 19 відкрита у кв. С-Т/18-19 (рис. 3), у плані мала округлу форму (рис. 4; 12: 1). Стінки були вертикальними до глибини 0,6 м. Нижче вони поступово розширювалися, утворюючи практично по всьому периметру підбій. Загальна глибина ями – 1,2 м. Заповнення чорноземне затічне, із сумішшю глини. Із заповнення походили: чотири вінця ліпних горщиків (рис. 23: 15), три денця ліпних посудин (рис. 23: 16), 22 виплески бронзи, зап'ясна кістка коня з наскрізним отвором. Античний імпорт представлений уламком стінки чорнолакового канфара (рис. 26: 5), горлом античної столової посудини, шістьма стінками та однією ручкою амфор. Знайдено 8 стінок ліпних горщиків, 28 уламків глиняної обмазки та 64 кістки тварин.

Яма 20 виявлена у кв. П-Р/22 (рис. 3). У плані мала круглу форму (рис. 4). До глибини 0,5 м стінки ями були вертикальними, нижче вони поступово розширювалися, утворюючи практично по всьому периметру підбій. До

нижньої частини ями були вкинуті шматки глиняної обмазки (більше 11 тис. од., розміром від 1 x 1 до 15 x 8 см). Серед них виявлені обвуглені зернини злакових. Викид обмазки був перекритий шаром чорнозему зі вкрапленнями вуглин. Верхня частина була заповнена чорноземом з дрібними уламками глиняної обмазки.

В ямі знайдені фрагменти вінець ліпних горщиків, уламок вінця банкової ліпної посудини, фрагменти вінець, ручка і денце глека (рис. 24: 4-7), уламки денця ліпних горщиків, глиняного конуса, шматки нижньої частини і фрагменти бортика жаровні з наскрізними отворами діаметром 2 см. У заповненні виявлена глиняна обмазка (рис. 24: 2), точильний і прашевий камені, уламки кварцитових зернотерок, 4 виплески бронзи, залізна голка, 47 стінок ліпних горщиків, 23 кістки тварин, два уламки точильних каменів, розвал античної амфори з грибоподібним вінцем кнідського виробництва сер. — третьої чверті IV ст. до н. е.

Яма 21 відкрита у кв. Р/19 (рис. 3), у плані мала овальну форму (рис. 4). Довгою віссю зорієнтована по лінії захід — схід. Стінки вертикальні. Заповнення чорноземне. Загальна глибина — 0,8 м. Знахідок не виявлено.

Яма 22 досліджена у кв. С-У/20-21 (рис. 3; 12: 1). У плані мала форму, близьку до овальної (рис. 4), довгою віссю зорієнтована по лінії північ-схід — південь-захід, стінки вертикальні. З північно-східного боку в материк була вирізана сходинка (рис. 22). Яма заповнена затічним чорноземом з сумішшю глини. З неї походить фрагмент вінця банкової посудини.

Яма 23 зафіксована у кв. З-И/32-33 (рис. 3; 11: 2), у плані мала овальну форму, довгою віссю зорієнтована по лінії захід — схід (рис. 4). Вертикальні стінки, глибина — 1,6 м. Нижня частина заповнена затічною глиною, яку переривала чорноземна засипка. У центрі в невеликій заглибині місився чорнозем з вуглинами, над яким лежала лінза попелу. Верхня частина була заповнена чорноземом зі шматками глиняної обмазки.

На різних глибинах виявлені фрагменти вінець ліпних горщиків (рис. 24: 9, 10), уламок вінця тонкостінного горщика, прикрашеного нігтьовими вдавленнями у поєднанні з проколами, фрагменти денця ліпних горщиків, 53 стінки ліпних посудин, 10 кісток тварин, 8 шматків глиняної обмазки, фрагмент стінки античної амфори, глиняна кулька, ліпна посудина на ніжці з гладеньким краєм вінця (рис. 24: 8).

Яма 24 відкрита у кв. И-К/28-29 (рис. 3), у плані мала овальну форму (рис. 4). Довгою віссю зорієнтована по лінії північ-захід — південь-схід. Стінки вертикальні. Загальна глибина — 0,9 м. Заповнена затічним чорноземом із сумішшю глини, в якому трапилися фрагмент вінця банкової посудини, сім стінок ліпних горщиків, чотири шматки глиняної обмазки та 13 кісток тварин.

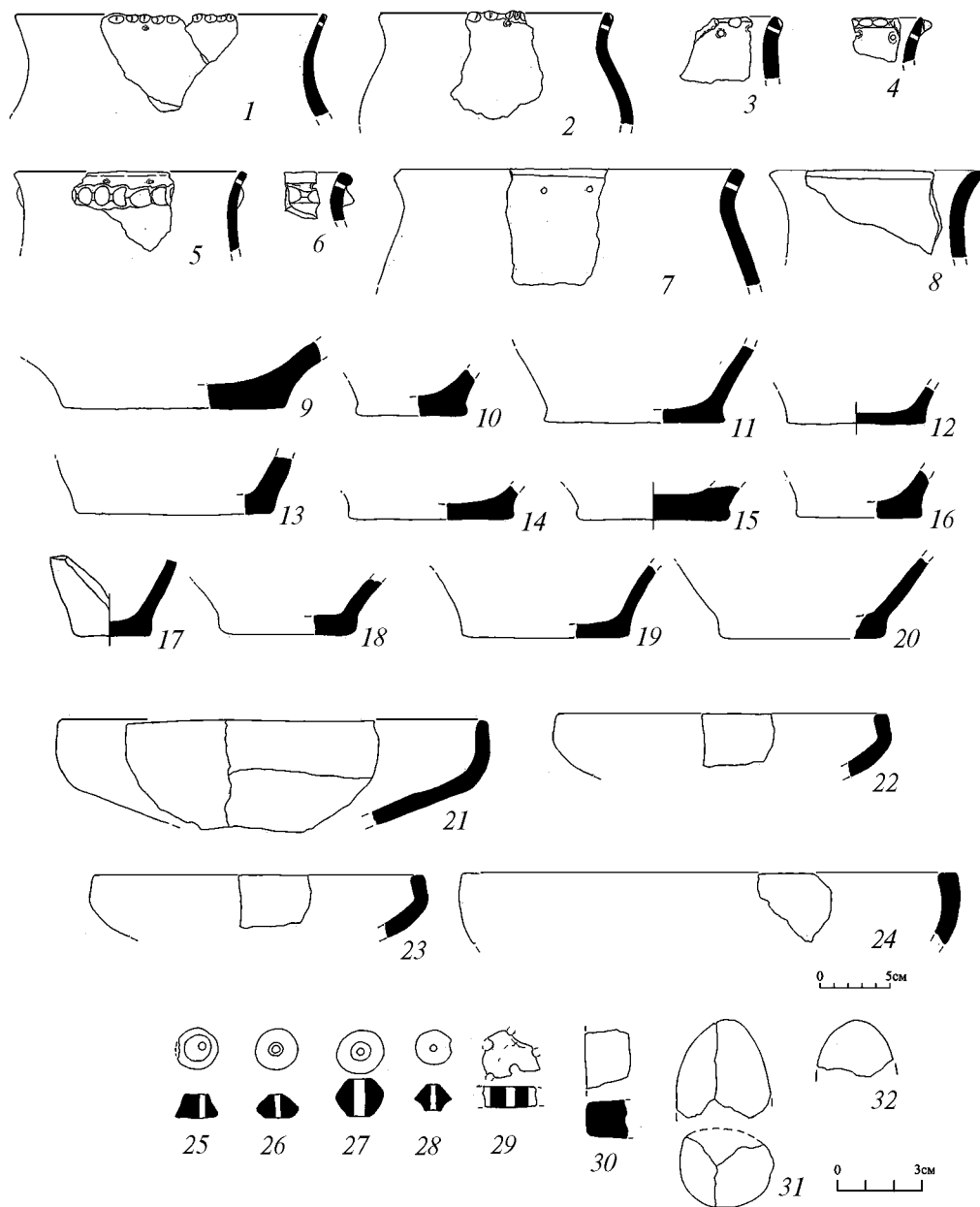

Рис. 25. Східне укріплення. Предмети з розкопу № 35. 2013 р.

Частина знахідок виявлена поза комплексом у культурному шарі розкопу. На глибині 0,2-0,3 м в орному шарі містилися фрагменти вінець горщиків (рис. 25: 1, 5), уламки донець ліпних посудин (рис. 25: 9-11, 15-16), а також два вінця корчаг. Античний імпорт представлений уламками стінок,

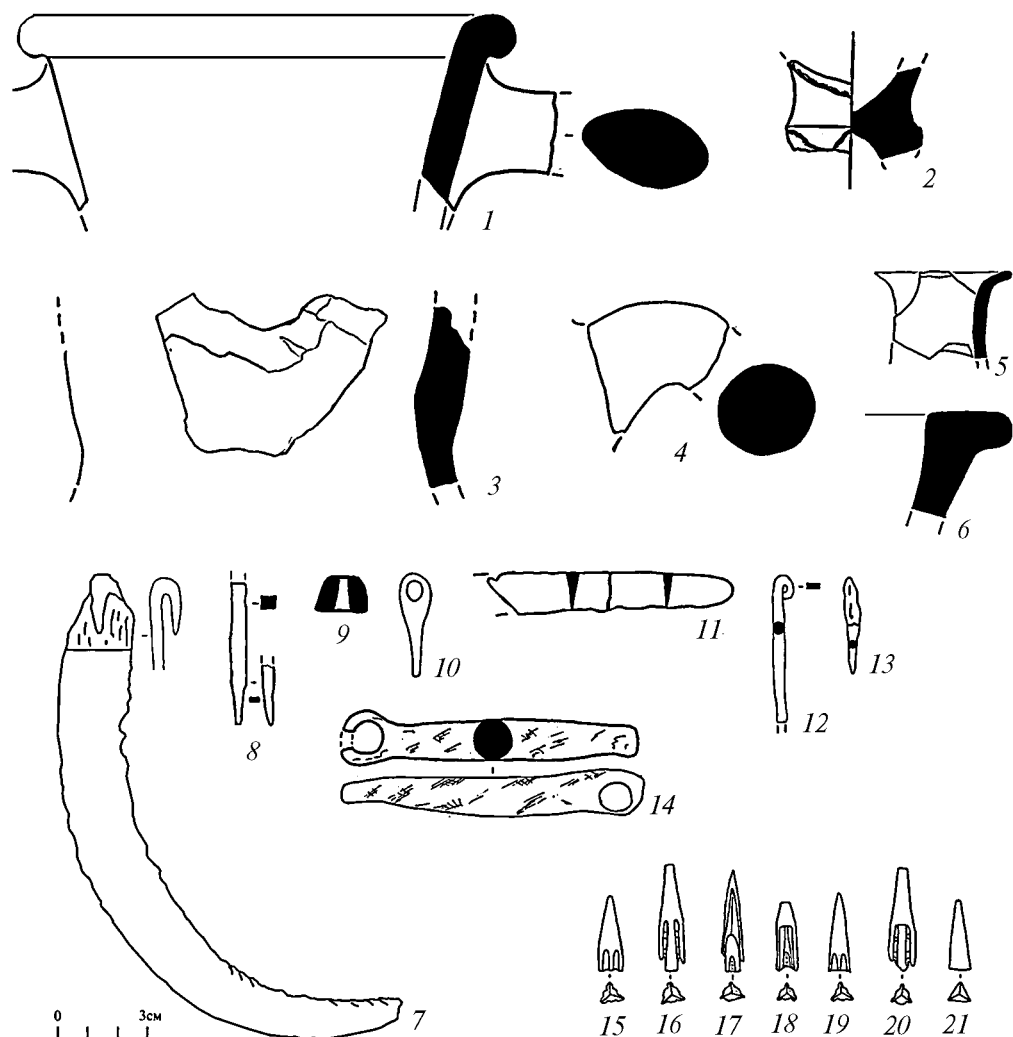

Рис. 26. Східне укріплення. Предмети з розкопу № 35. 2013 р.
 1-4 – фрагменти античних амфор; 5 – уламок горла чорнолискованої античної посудини; 6 – фрагмент античного лутерія; 7 – залізний серп; 8 – уламок залізного різця; 9 – залізна ворворка; 10 – залізна підвіска; 11 – залізний ніж; 12 – залізна шпилька; 13 – залізне шило; 14 – ланка вудил пізнього часу; 15-21 – бронзові наконечники стріл.

ручки та ніжки амфор (рис. 26: 2), фрагментом вінця та уламком стінки античної столової чорнолакової посудини. Вироби із заліза представлені ножами (рис. 26: 2), ворворкою (рис. 26: 9), різцем (рис. 26: 8), шилами (рис. 26: 13), підвіскою у вигляді сокирки (рис. 26: 10), залізним браслетом та ланкою вудил Нового часу (рис. 26: 14). Вироби з бронзи: дзвіночок зі зла-

манім залізним язичком та прокресленим хрестом на зовнішній поверхні, вінце казана, тригранне вістря стріли з литими позначками (рис. 26: 16), виплеск бронзи і нез'ясований виріб. Крім цього, у розораному шарі знайдене глиняне біконічне пряслице (рис. 25, 27) і 13 кісток тварин.

На більшій частині площі розкопу під розораним шаром залягав похований чорнозем. Матеріальні залишки фіксувалися лише у його верхній частині. Похований ґрунт поступово змінювався материковим суглинком (рис. 10; 11). У південній частині розкопу, в квадратах 30-34/Е-Л, під розораним шаром зафіксований чорнозем незайманого культурного шару потужністю 0,05-0,20 м. З нього походили фрагменти вінець ліпних горщиків з пальцевими защипами та наскрізними проколами (рис. 25: 2-4), три вінця з наліпним валиком і наскрізними проколами (рис. 25: 6), фрагменти денця ліпних горщиків (рис. 25: 12-14, 17-20). Три вінця ліпних горщиків прикрашені наскрізними проколами (рис. 25: 7-8). На одному фрагменті горла ліпної посудини нанесені пальцеві вдавнення. Є й уламки вінця корчаг. До столового посуду віднесено фрагменти бортиків ліпних мисок із загнутим до середини краєм (рис. 25: 21-24) та стінки посудини зі слідами ручки. Античний імпорт репрезентований уламками стінок (понад 20), ручок (рис. 26: 4) та ніжок амфор. Досить виразні вироби з бронзи: два трилопатевих (рис. 26: 17-18), два тригранних (рис. 26: 15, 21) вістря стріл, литок від вістря стріли, сережка, стінка казана. Вироби із заліза: шпилька із загнутим кінцем (рис. 26: 12), ніж, уламок руків'я ножа із залишками кістяної накладки, браслет, серп (рис. 26: 7), шило (рис. 26: 13), голка для плетіння, зубильце. Показові виплески свинцю. Вироби з каменю представлені уламком точила (рис. 25: 30). Крім того, знайдені різні глиняні вироби: пряслиця (рис. 25: 25, 26, 28), уламки конусів (рис. 25: 31-32), фрагменти лячки (рис. 25: 29), обмазки з відтисками прутів, 101 кістка тварин.

На різних ділянках розкопу фіксувалися компактно залягаючі великі фрагменти ліпних посудин. Так, у кв. 19/Р на глибині 0,4 м – уламки вінця горщиків, фрагмент вінця корчаги, уламок денця ліпного горщика. У кв. 10/З на глибині 0,4 м знайдений неповний розвал бортика ліпної миски і дна ліпного горщика (рис. 13: 2). У кв. 14/И на глибині 0,5 м зафіксоване скупчення уламків двох ліпних горщиків і фрагмент неорнаментованої посудини.

У кв. 12-13/Р-С на глибині 0,5-0,7 м, в невеликій заглибині, знаходилося скупчення шматків глиняної обмазки і фрагментів ліпної кераміки. Серед обмазки є два фрагменти вінця з пальцевими защипами та наскрізними проколами, бортик миски, уламок дна ліпного горшка. З кв. 11/Е на глибині 0,25-0,45 м походило скупчення з фрагментами вінця ліпно-

го горщика, прикрашеного наліпним валиком з наскрізними проколами, уламок вінця ліпного горщика з гладким краєм, два фрагменти донець ліпних горщиків (рис. 13: 1). У кв. 21/Р на глибині 0,25–0,35 м зафіксоване скупчення шматків глиняної обмазки (рис. 12: 2).

Таким чином, під час дослідження північної ділянки Східного укріплення, було відкрито 23 господарських комплекси: раннього періоду існування поселення (VI – V ст. до н. е.) та ями V – IV ст. до н. е. Датування відкритих комплексів здійснене за знайденими в їх заповненні фрагментами античної кераміки, виробами з металу, перш за все, – бронзовими вістрями стріл. Планіграфічно, за розміщенням господарських комплексів, скупченням матеріальних залишків в межах розкопу, вдалося простежити межі трьох господарств. Велика кількість шлаків, уламків глиняної обмазки, злитків кольорових металів свідчать про те, що в цій частині городища розміщувалися виробничі комплекси. У кількох ямах зафіксовані масивні викиди шматків глиняної обмазки з відбитками прутів, дерев'яних плах від пічних та житлових конструкцій. У розкопі знайдено велику кількість уламків місцевої столової та кухонної кераміки, античного посуду, багаточисленні і різнопланові вироби з металів, кістки, каменю. Одна з ям із знайденим у ній розвалом ліпного горщика пеньківської культури вказує на те, що північна частина укріплення була заселена і в ранньому середньовіччі.

У результаті розкопок отриманий значний остеологічний матеріал (понад 1200 од.).

Шурфи на Східному укріпленні Більського городища

Для ведення палеогеографічних спостережень у різних частинах Східного укріплення було закладено два контрольних шурфи (рис. 27; 28).

Шурф № 1 розміром 2 x 0,6 м розміщений на ділянці, вкритій лісом (рис. 27). Тут простежена наступна стратиграфія: на глибині 0 – 0,4 м – чорнозем культурного шару, у якому були наявні дрібні фрагменти ліпної кераміки. Нижче, з 0,4 до 1 м – похований ґрунт, суглинок, що поступово переходив у жовту материкову глину.

Шурф № 2 розміром 0,7 x 1,4 м закладений на краю ріллі (рис. 27). У шурфі простежена така стратиграфія: на глибині 0 – 0,25 м залягав орний шар, нижче, від 0,25 – 0,45 м, – незайманий чорнозем культурного шару, з якого походили 4 невеликих фрагменти стінок ліпних горщиків.

Роботи на Західному укріпленні городища. Розкоп № 1

Невеликий контрольний розкоп був закладений у південній частині укріплення, на місці, де візуально відсутні зольні насипи (рис. 29). Голов-

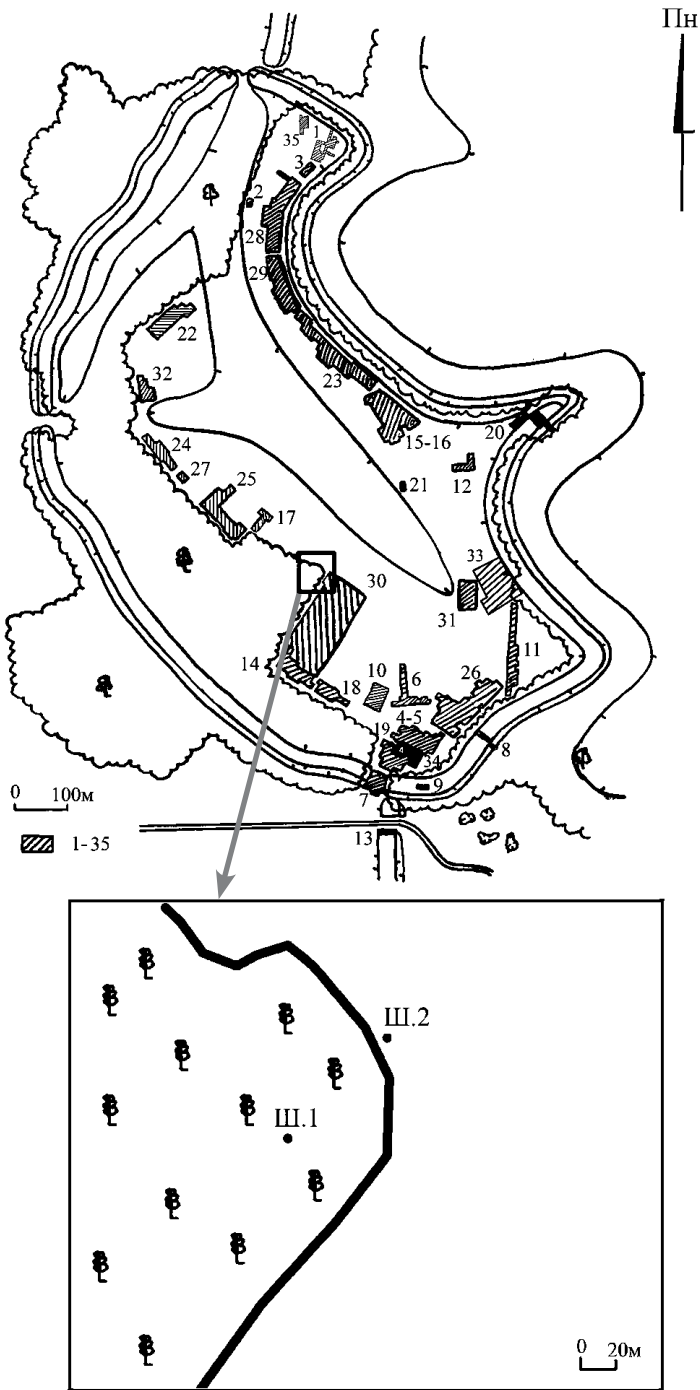

Рис. 27. Східне укріплення. Схема з позначенням місць закладання шурфів. 2013 р.

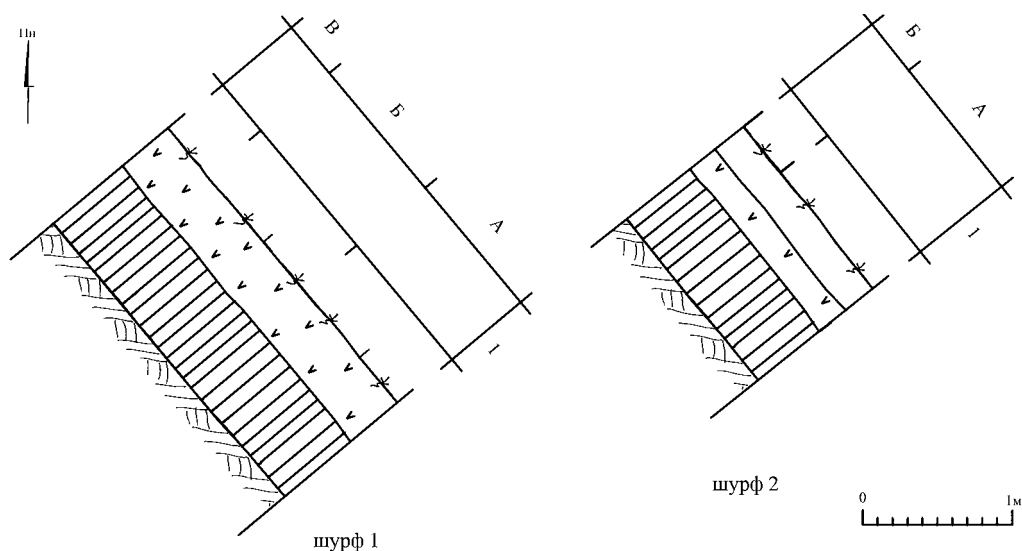

Рис. 28. Східне укріплення. Плани і профілі шурфів, 2013 р.

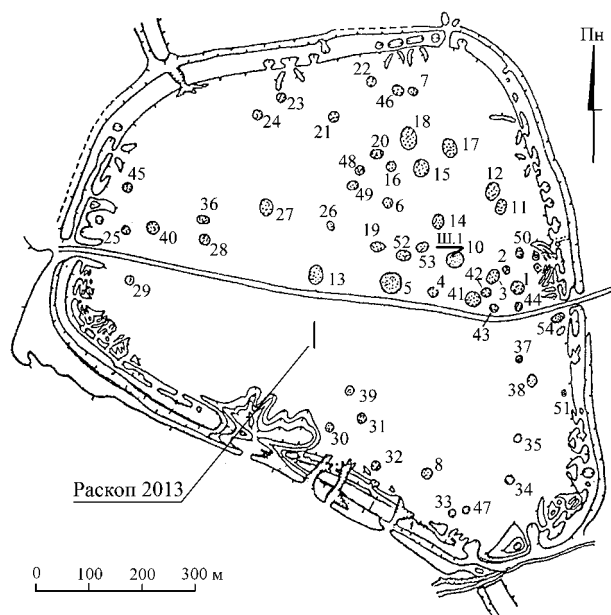

Рис. 29. Західне укріплення. Схема з нанесенням місця розкопок 2013 р.

ним завданням робіт було встановлення наявності культурного шару та його потужності у цій частині городища. Контрольна траншея була зорієнтована по лінії північ—південь, мала ширину два метри, довжину — 50 м. Розкоп закладений на 46 м південніше від ґрунтової дороги, що перетинає Західне укріплення, навпроти зольника 13 (рис. 29; 30; 33).

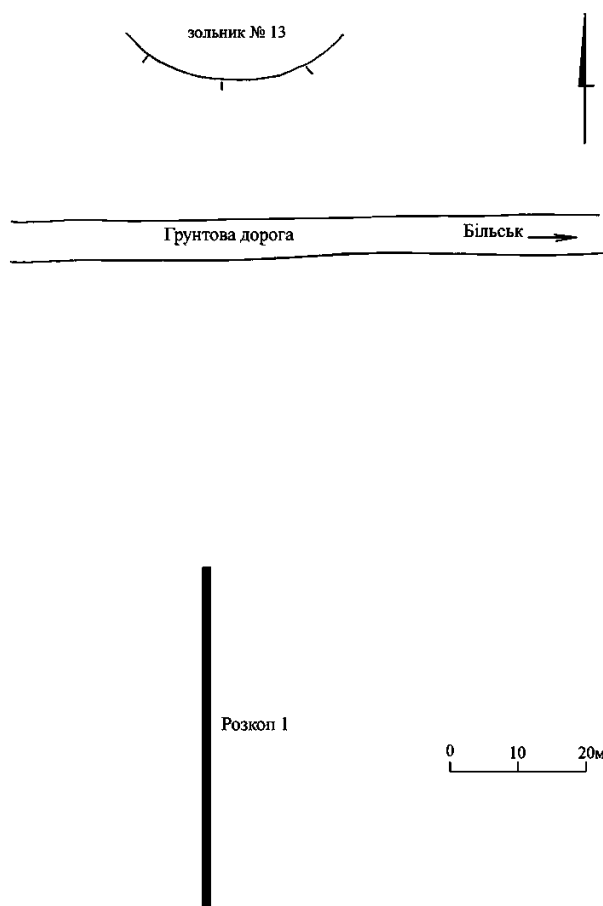

Рис. 30. Західне укріплення. Схема розташування розкопу № 1, 2013 р.

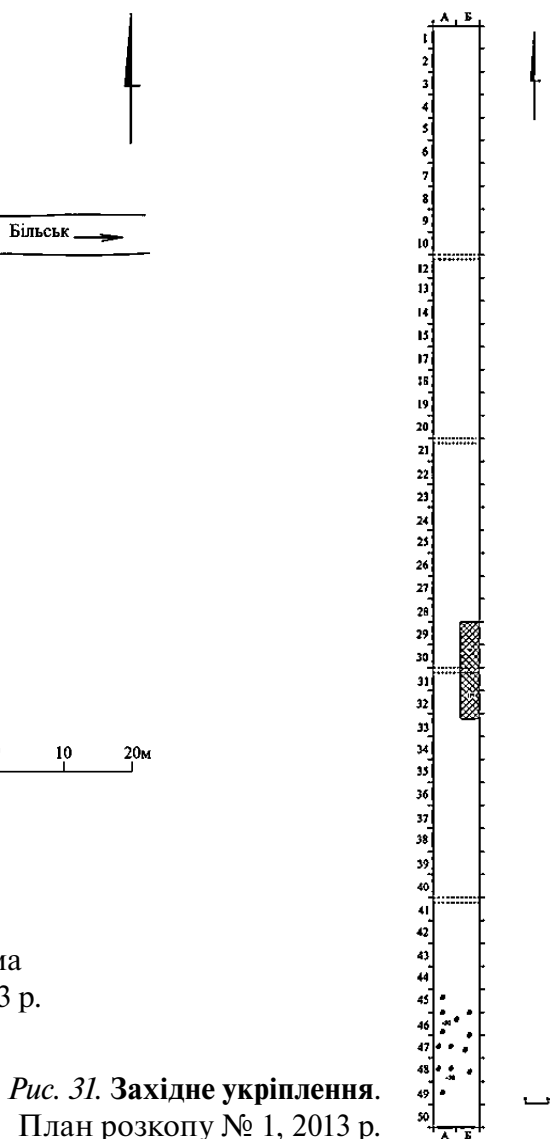

Рис. 31. Західне укріплення. План розкопу № 1, 2013 р.

По всій довжині розкопу спостерігалася однотипна стратиграфія. Під орним шаром (потужність 0,25 – 0,30 м) залягав похований ґрунт, у верхній частині якого зустрічалися нечисленні, а в окремих квадратах – поодинокі фрагменти предметів матеріальної культури середньоскіфського часу. Похований ґрунт потужністю 0,25 – 0,40 м підстилався материковим суглинком (рис. 32; 34-35).

У кв. 45–48 / АБ, на глибині 0,5 – 0,7 м, в шарі похованого ґрунту виявлені розрізнені невеликі шматки обмазки розміром 1 x 1 – 5 x 6 см, проте слідів

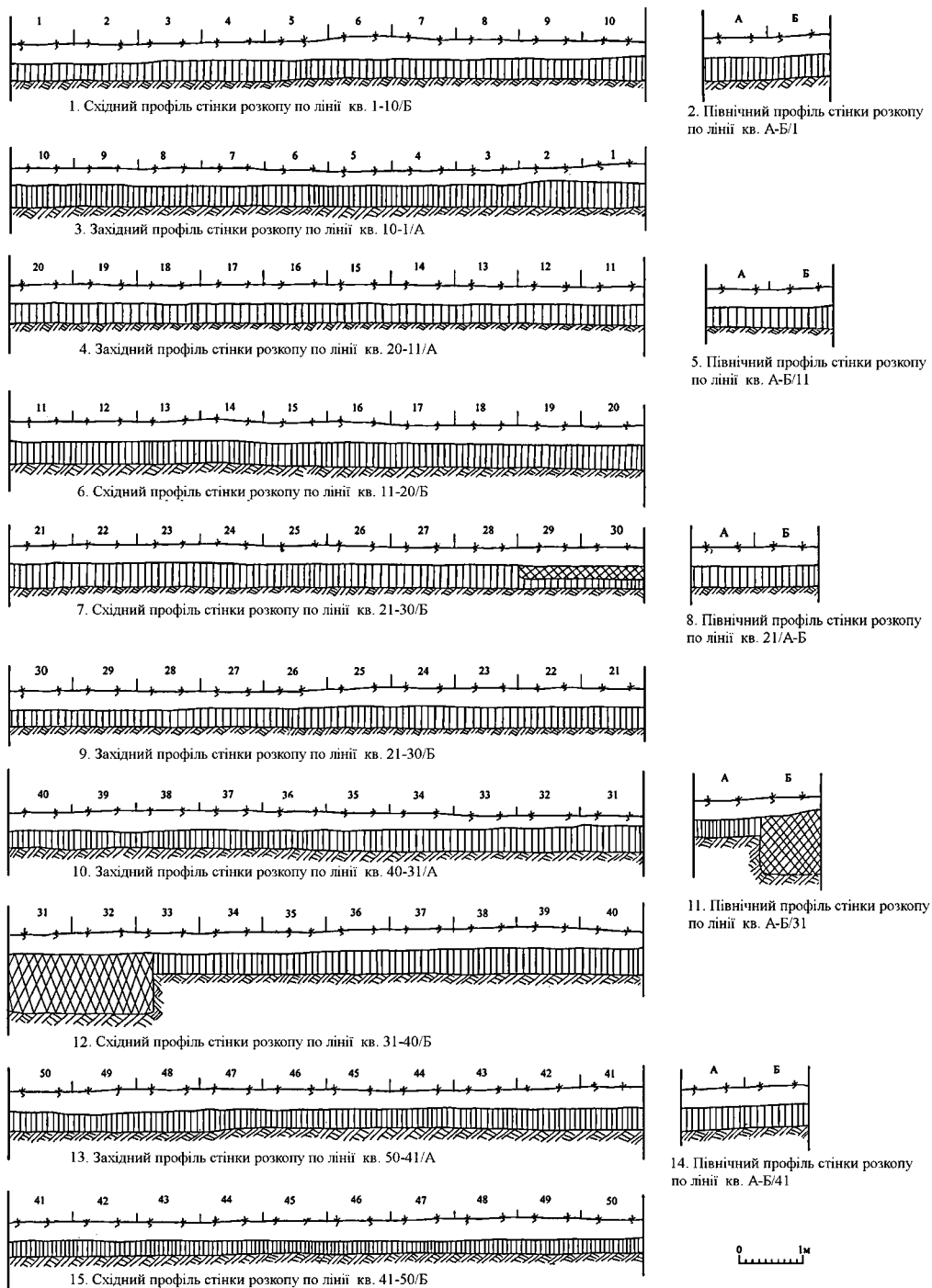

Рис. 32. Західне укріплення. Профілі бровок розкопу № 1. 2013 р.

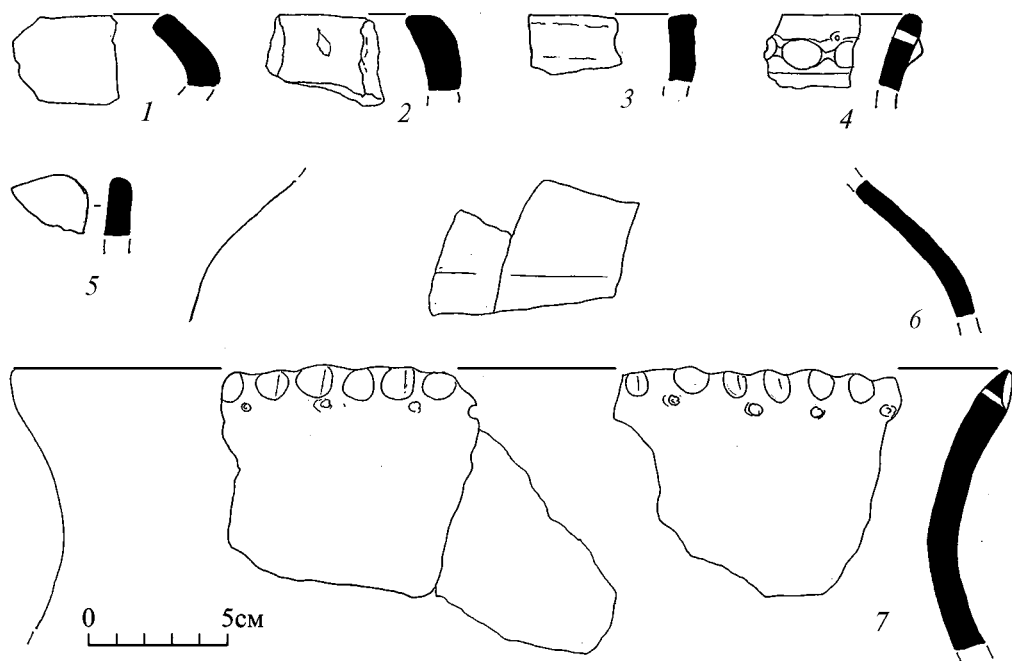

Рис. 36. Західне укріплення. Знахідки з розкопу № 1. 2013 р.:
 1-2 – бортики мисок; 3 – вінця банкової посудини; 4 – вінце горщика;
 5 – сточена стінка ліпної посудини; 6 – стінка столової сіроглиняної посудини;
 7 – вінце ліпного горщика.

існування якого-небудь комплексу у цьому місці не простежено. Обмазка не утворювала щільних скупчень, що дозволяло б пов'язати її з розміщенням у певному житловому чи господарському комплексі. У кв. 29–33/Б зафіксований контур кута траншеї часу Другої світової війни (рис. 31).

Усього з розкопу походило 179 предметів матеріальної культури: 106 кісток тварин, розвал ліпного горщика з 15 фрагментів (кв. 2/Б, глибина 0,45 м) (рис. 36: 7), два вінця ліпного горщика, прикрашених наліпним валиком і наскрізними проколами (рис. 36: 4), три фрагменти бортика миски із загнутим всередину краєм (рис. 36: 1-3), обтесана стінка ліпної посудини (рис. 36: 5), 17 уламків стінок від ліпних горщиків, уламок денця, стінка чорнолискованої корчаги, 6 каменів, 20 шматків глиняної обмазки. Імпортований посуд представлений шістьма фрагментами стінок античних амфор та уламком стінки столового сіроглиняного посуду (рис. 36: 6), який виявлений у кв. 33/Б на глибині 0,5 м (реконструйований діаметр середньої частини тулуба – 28 см). За численними аналогіями з-поміж матеріалів Більського городища, цей посуд можна датувати у межах другої половини VI – першої половини V ст. до н. е.

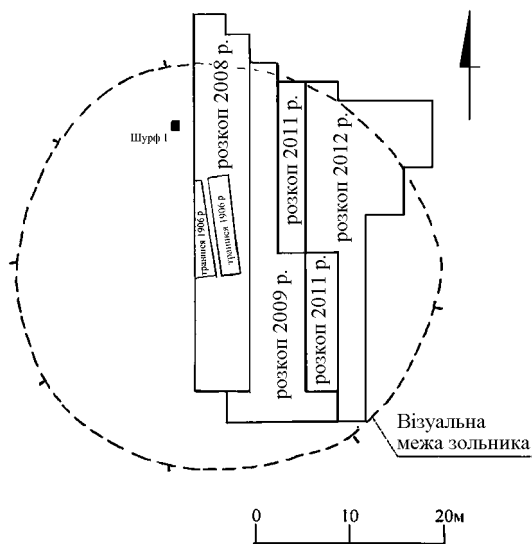

Рис. 37. Західне укріплення. План зольника № 10 із нанесеним контуром розкопів 2008 – 2012 рр. та шурфа № 1. 2013 р.

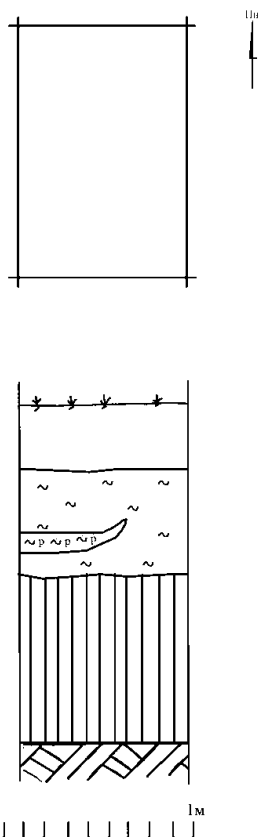

Рис. 38. Західне укріплення. Шурф № 1 на зольнику № 10. 2013 р.

Шурф на зольнику 10

Для проведення палеогеографічних досліджень і ведення стратиграфічних спостережень у межах північної частини зольника 10 був закладений контрольний шурф (рис. 29; 37) розміром 0,8 x 1,2 м (рис. 38). У ньому простежена така стратиграфія: на глибині 0 – 0,3 м залягав шар орного чорнозему, нижче, від 0,3 до 0,8 м – світлосірого попелу, у якому на глибині 0,6 – 0,7 м прослідковувався прошарок брунатного попелу. Нижче, від 0,8 м до 1,6 м, лежав похований ґрунт, що поступово змінювався материковим суглинком, переходячи у жовту материкову глину (рис. 38).

У шурфі знайдено 173 предмети матеріальної культури скіфського часу. Серед них: 66 стінок ліпних горщиків, сім уламків від кам'яних виробів, п'ять шматків глиняної обмазки, 76 кісток тварин, а також 22 артефакти. Із них: вінця корчаги (рис. 36: 1) та ліпного горщика (рис. 40: 4), виявлені на глибині 0,25 м. На глибині 0,4 м трапилися фрагменти вінця (рис. 39: 3-5; 40: 2, 5) та денць ліпних горщиків (рис. 40: 9-10), уламок денця черпака

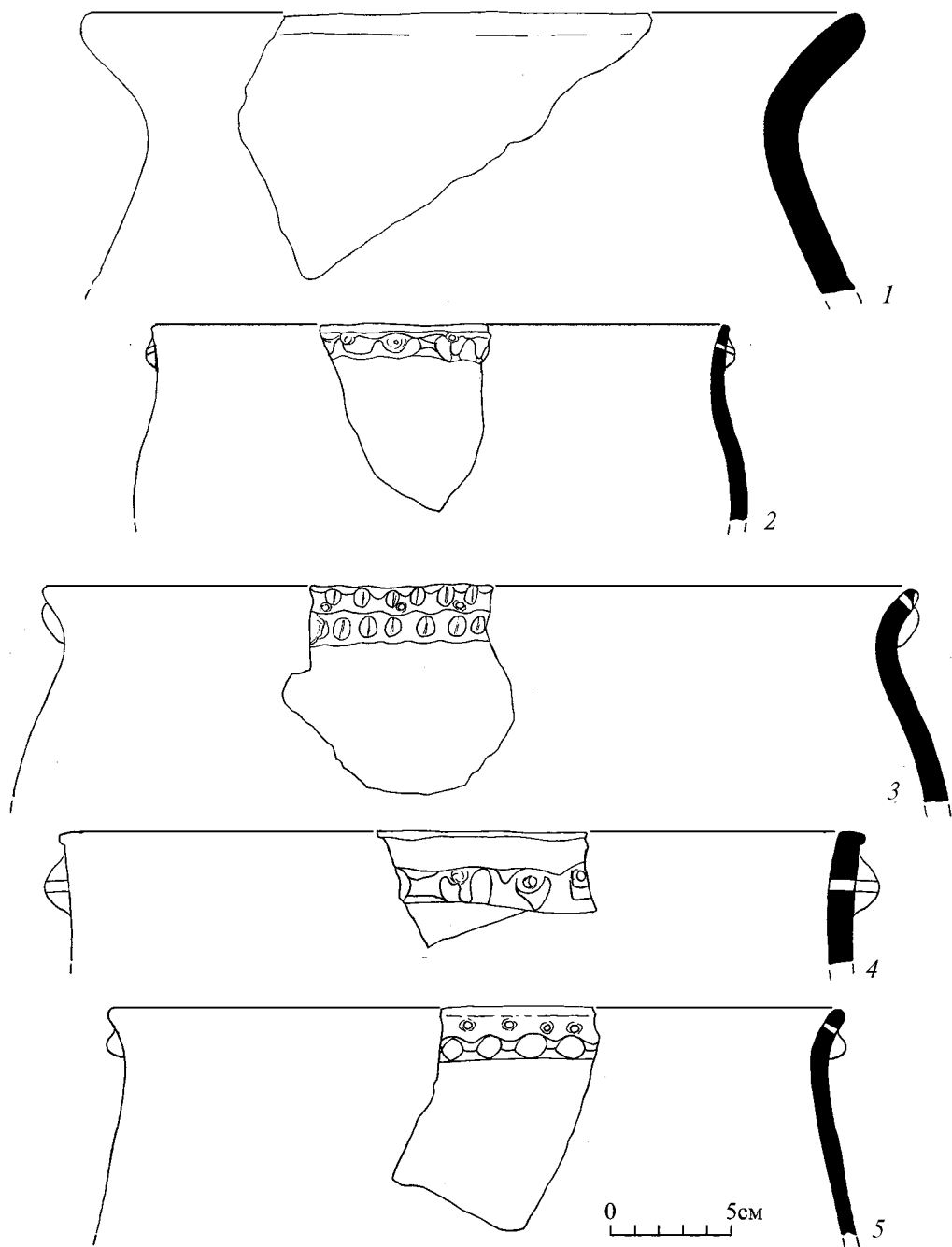

Рис. 39. Західне укріплення. Знахідки з шурфа № 1 на зольнику № 10. 2013 р.

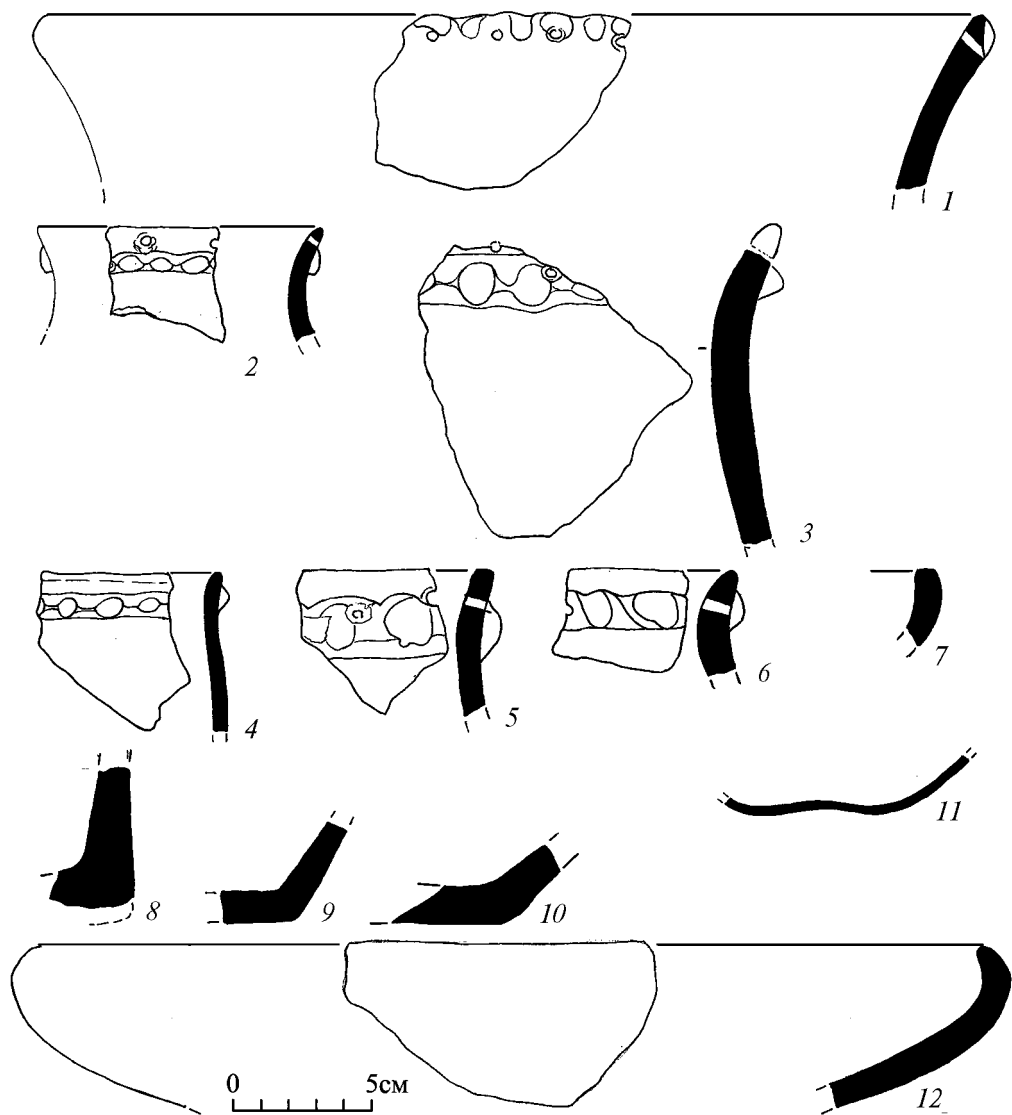

Рис. 40. Західне укріплення. Знахідки з шурфа № 1 на зольнику № 10. 2013 р.

(рис. 40: 11), частина глиняної обмазки підлоги. На глибині 0,6 м знайдено фрагменти вінець ліпних горщиків (рис. 39: 2; 40: 1) та обмазки підлоги. На глибині 0,75 м – два уламки ліпних мисок (рис. 40: 7), фрагмент вінця ліпного посуду, шматок оруденілого пісковіку. На глибині 0,85 м – фрагмент бортика миски із загнутим всередину краєм (рис. 40: 12), уламки вінця ліпного посуду з наліпним валиком у поєднанні з пальцевими заціпа-

ми та проколами (рис. 40: 6), денця ліпного горщика (рис. 40: 8). Матеріали з шурфа можна віднести до ранньоскіфського часу.

Таким чином, у результаті досліджень встановлено, що у південній частині Західного Більського городища, за межами зольників та оточуючого їх простору, культурний шар відсутній, тобто ця частина укріплення заселена не була. Садиби місцевого населення розміщувались ближче до валів. Контрольні шурфи на зольнику підтвердили значну концентрацію матеріалів у межах його насипу.

Поселення по вул. Чапаєва, 25 (територія Великого укріплення Більського городища)

У 1998 р. Тетяною Мішиною, яка проживала на той час у Більську по вул. Чапаєва, 25, авторам були передані фрагменти ліпних корчаг, котрі вона збирала на території власного городу (*Шрамко І.Б. 2000, с. 12*).

Таким чином, тоді вперше було зафіксовано факт наявності на цьому місці одного із найбільш ранніх поселень, з відкладеннями передскіфського часу (*Шрамко І.Б. 2006, с. 34*). Пізніше, у 2002 р., в межах поселення, участницею Українсько-Німецької археологічної експедиції А. Ніколовою на ділянці Т. Мішиної було закладено два шурфи, в яких виявлено фрагменти кераміки VIII–VII ст. до н. е. (*Николова 2003, с. 61 – 63*). Проте, на жаль, межі поселення не були встановлені. У зв'язку з цим, було вирішено отримати більш повну інформацію про цю пам'ятку. Першочергово на городах були зібрані підйомні матеріали, потім закладені два контрольних шурфи (город сусідки – Н.А. Мухіної). На городі В. Скічка закладений розкоп № 1 (рис. 41; 42).

У топографічному плані поселення розміщувалося біля початку обводненого яру в ур. Холодівка. Поверхня рівна, з пологим нахилом на південь до яру. На північ від поселення прокладене асфальтоване покриття вул. Шишкіна. На південь – розміщуються житлові будинки по вул. Чапаєва. На заході – городи місцевих жителів. На схід від поселення пролягає пров. Чапаєва (рис. 41).

За даними шурфування та візуального огляду поверхні поселення встановлено, що воно мало розміри 100 x 50 м, витягнуте з північного сходу на південний захід. У цілому селище розміщувалося на території трьох земельних ділянок: Мухіної Надії, Скічка Володимира та Бандури Олександра (рис. 41-42).

На поверхні, у межах розораних ділянок, знайдені фрагменти ліпних корчаг, прикрашених різним геометричним орнаментом (рис. 53: 2, 4-8, 11, 12, 15). На деяких візерунок був заповнений білою пастою (рис. 53: 5). Один фрагмент має рифлення (рис. 53: 16). Цікавий уламок стінки черпака, прикрашений насічками, заповненими білою пастою (рис. 53: 20), та уламок

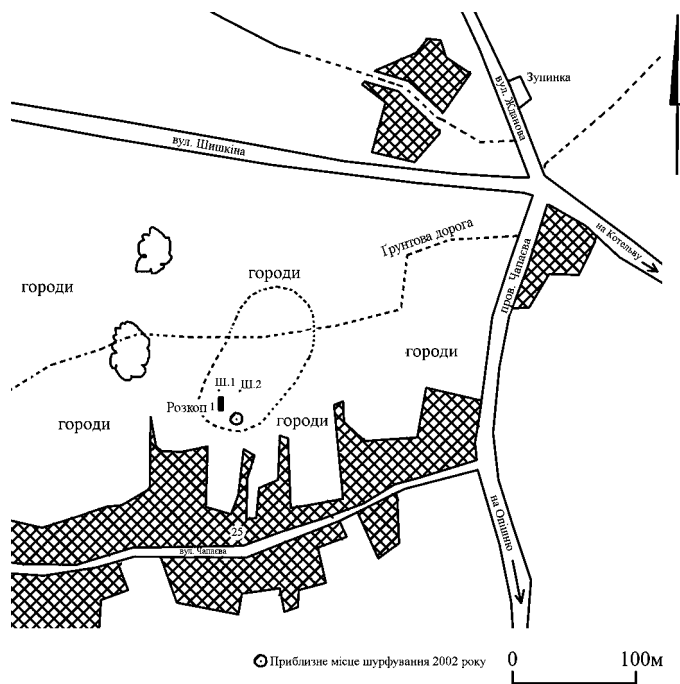

Рис. 41. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Схема поселення із нанесенням шурфів та розкопів, 2013 р.

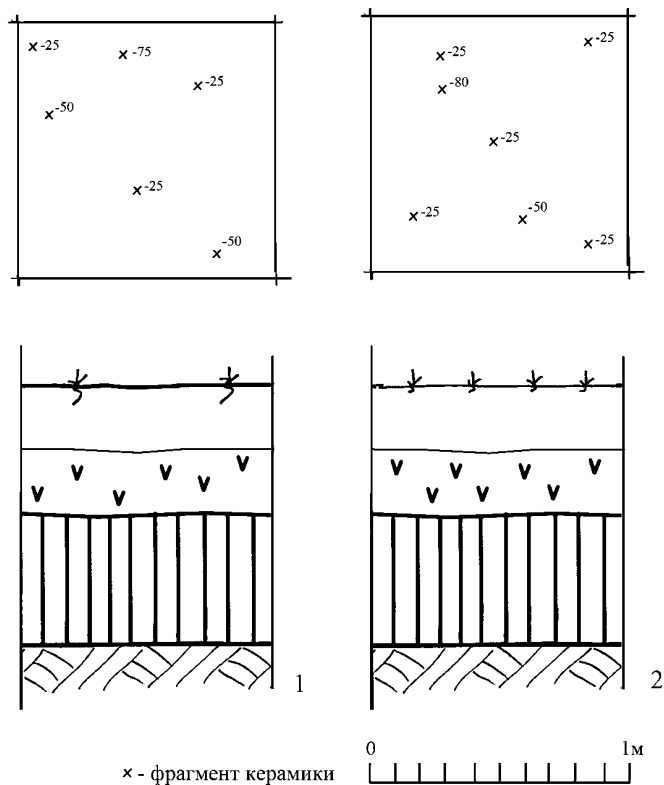

Рис. 43. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Шурфи № 1 та № 2 на поселенні, 2013 р. 1 — шурф № 1; 2 — шурф № 2.

вінця черпака з прокресленим геометричним орнаментом (рис. 53: 18). Уламки горщика представлені одним вінцем з наліпним валиком та проколами (рис. 53: 22).

Для перевірки потужності культурного шару були закладені контрольні шурфи.

Шурф № 1 розміром 1 x 1 м закладений на городі (рис. 41). У ньому простежена наступна стратиграфія: на глибину 0 – 0,3 м залягав орний шар, нижче – від 0,30 до 0,55 м – чорнозем культурного шару. З 0,55 до 1,05 м – похований ґрунт, що поступово переходив у материкову жовту глину (рис. 43: 1). З шурфу походили фрагменти кераміки Нового часу та ліпних горщиків.

Шурф № 2 розміром 1 x 1 м розміщений на городі за 10 м на схід від першого (рис. 41; 43: 2). Простежена така стратиграфічна ситуація: на глибині 0 – 0,25 м залягав орний шар, нижче – від 0,25 до 0,50 м – чорнозем культурного шару, підстилаючись до 1 м похованим ґрунтом і жовтою материковою глиною. У шурфі знайдено фрагменти кераміки Нового часу і ліпних горщиків, на глибинах 0,25 м – глиняне біконічне пряслице (рис. 53: 23), 0,5 м – фрагмент стінки корчаги, прикрашений мотузковим візерунком (рис. 53: 17).

Крім того, у ході попереднього обстеження території селища стало зрозуміло, що на його місці містилося поселення Нового часу, нашарування якого суттєво зруйнували більш давнє селище раннього залізного віку. Фрагменти кераміки Нового часу знайдені не тільки в контрольних шурфах, а й на поверхні найближчих городів. Для перевірки отриманої інформації додатково закладено невеличкий розкоп № 1.

Розкоп № 1 площею 27 м², зорієнтований по вісі північ–південь, розміщувався на городі місцевого жителя В. Скічка, сусіда Т. Мішіної та Н. Мухіної, за 7 м південніше від шурфа № 1 (рис. 41; 46; 48; 49). У розкопі простежена наступна стратиграфія: 0,05 м – дерен, нижче, до глибини 0,25 – 0,3 м – орний шар, під яким до глибини 0,30 – 0,45 м залягав чорнозем культурного шару з фрагментами матеріальних залишків як раннього залізного віку, так і Нового часу. В кв. 11–14/Е, на глибині 0,20 – 0,55 м фіксувався шар глиняної обмазки (рис. 46; 47). Це скупчення було залишками наземного житла Нової доби. Частина шматків обмазки була обпалена. У кв. 13–14/Е під орним шаром, на глибині 0,25 м, трапилася кругла в плані яма, діаметром 0,7 м і глибиною 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма була заповнена чорноземом зі вкрапленнями вуглин і глиняної обмазки, можливо, частину єдиного житлово-господарського комплексу Нового часу. На глибині 0,6 – 0,7 м похований ґрунт поступово переходив у материковий суглинок (рис. 47; 49–51). Комплекси раннього залізного віку не виявлені.

У розкопі на глибині 0,25 – 0,45 м знайдено фрагменти вінця гончарного горщика з орнаментом у вигляді 3-х паралельних ліній по вінцю

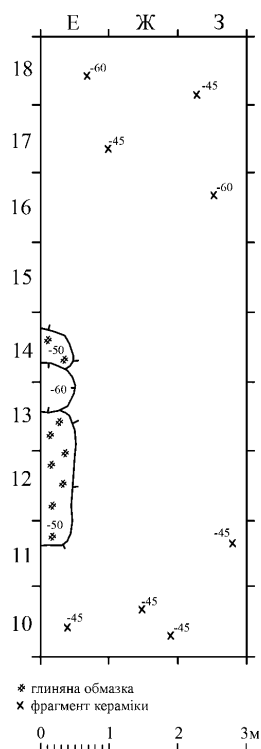

Рис. 46. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25.
План розкопу № 1. 2013 р.

Рис. 47. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25.
Профілі розкопу № 1. 2013 р.

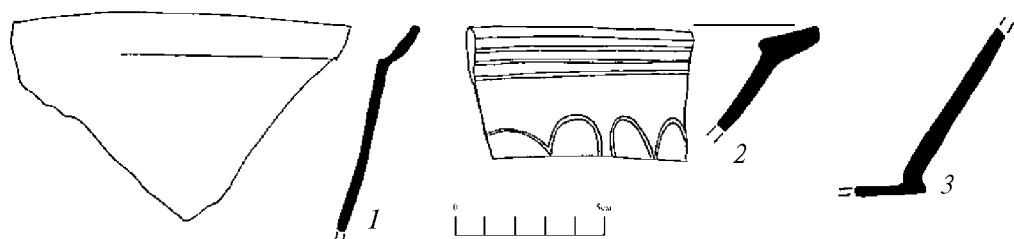
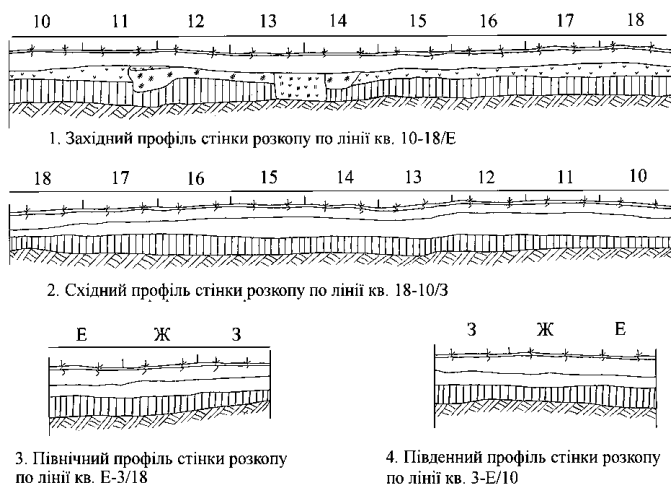

Рис. 52. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Предмети Нового часу з розкопу № 1, 2013 р.
1 – уламок чавунного казана; 2-3 – фрагменти кераміки.

(Новий час), верху гончарного посуду, прикрашеного поливою (рис. 52: 2), уламок дна гончарної посудини (рис. 52: 3), частину вінця чавунного казана (рис. 52: 1), уламок ніжки скляної чарки. Усього в розкопі на глибині 0,25 – 0,60 м виявлено 48 фрагментів кераміки раннього залізного віку. З них 40 стінок, що залишені на місці. Серед найбільш виразних: стінки ліпних корчаг з різним геометричним орнаментом по ребру (рис. 53: 3, 9-10, 13), фрагмент стінки ліпної корчаги з ручкою-упором (рис. 53: 14), уламки вінця корчаги з різним геометричним орнаментом (рис. 53: 1) та банко-

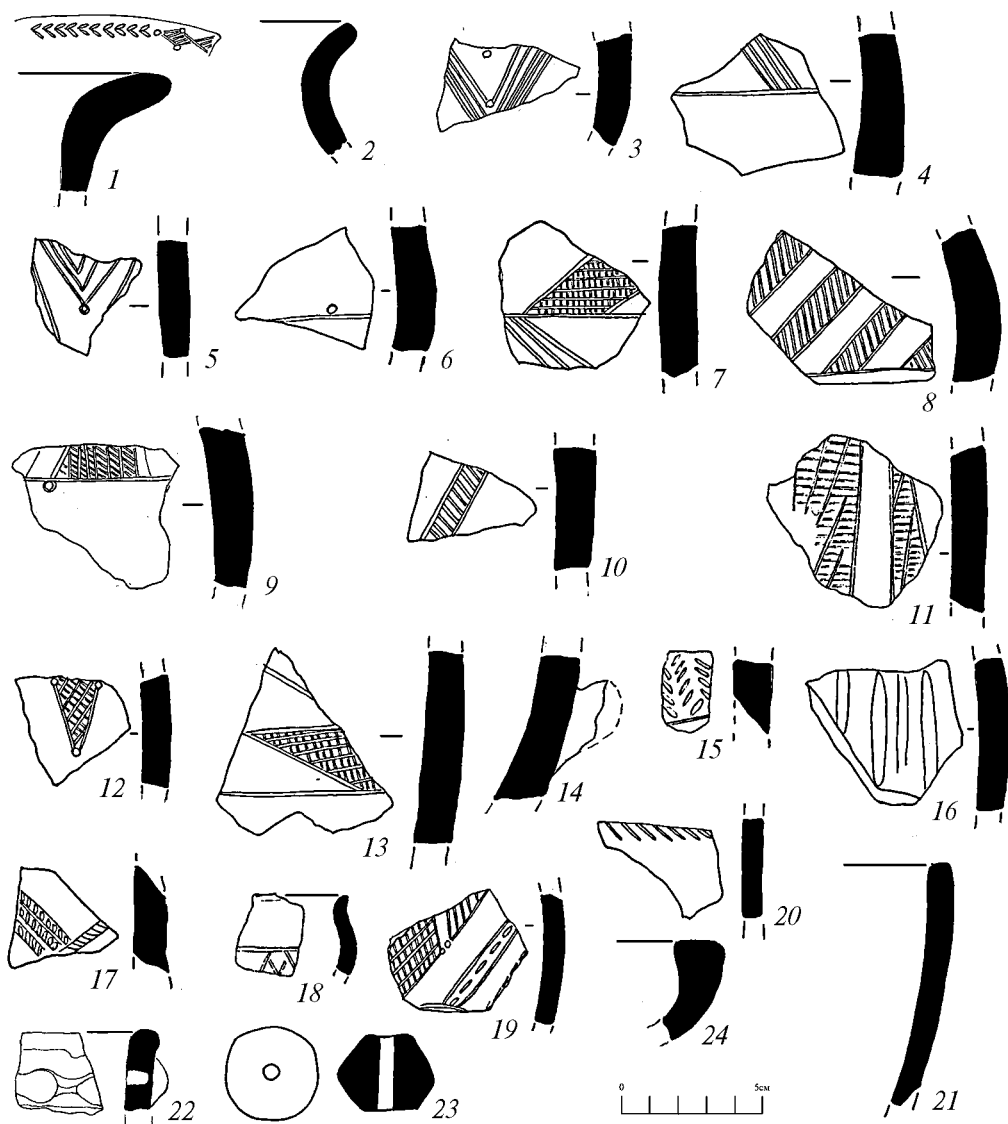

Рис. 53. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Предмети з поселення. 2013 р.:
 1, 3, 9-10, 13, 14, 21, 24 – розкоп І; 2, 4-8, 11-12, 15-16, 18-20, 22 – підйомні матеріали;
 17, 23 – шурф 2.

вої посудини (рис. 53: 21), фрагмент бортика миски зі загнутим всередину краєм (рис. 53: 24).

Кераміка з поселення в основному характерна для кінця VIII – початку VII ст. до н. е. і близька до матеріалів, отриманих під час розкопок зольників 5 і 19 Західного укріплення (Шрамко Б. 1969; Шрамко І. 2006).

Додаткові дослідження селища, розміщеного на території господарств місцевих жителів по вул. Чапаєва, 25 у Більську показали, що культурний шар тут порушений більш пізніми нашаруваннями. Речові матеріали раннього залізного віку не знайдені в непорушеному шарі, хоча вони найчастіше зустрічаються на глибині 0,45 – 0,60 м.

Дослідження курганів могильника Скоробір

Могильник Скоробір входить до найближчої округи Більського городища і нараховує більше тисячі курганних насипів (*Бобринский 1897, с. 128; Самоквасов 1906, с. 111 – 112; Шрамко Б. А. 1987, с. 141; Шрамко Б. А. 1994, с. 102 – 125; Гавриш 2008, с. 185 – 202*).

Розкопки курганів були зінційовані ІКЗ «Більськ» і носили охоронний характер. Роботи направлені на вивчення курганів, яким загрожувало повне знищення в результаті щорічної оранки і грейдування польових доріг. Організацією робіт безпосередньо займалися директор заповідника І.І. Корост та науковець цієї установи В.В. Приймак. Авторами здійснене наукове керівництво розкопок. Крім того, слід підкреслити, що дослідження стали можливі завдяки фінансовій та технічній підтримці голови Більського СТОВ «Скіф» О.В. Бовдиря.

Перші археологічні дослідження курганів Скоробору були проведені відомим російським вченим В.О. Городцовим у 1906 р. (*Городцов 1911, с. 138 – 143*). У другій половині минулого століття окремі групи курганів були розкопані експедицією Харківського держуніверситету під керівництвом Б.А. Шрамка (*Шрамко Б. А. 1980, с. 20 – 21, табл. XXI – XXIII; 1994, с. 102 – 122*). 1995 р. один з курганів найближчої до ур. Марченки мікрогрупи досліджувався О.Б. Супруненьком (*Кулатова, Супруненко 1995; 2010*). На поч. 2000-х рр. ще один курган розкопав загін Полтавського педагогічного інституту під керівництвом П.Я. Гавриша (*Гавриш 2004, с. 3 – 5, рис. 24 – 25; 2007, с. 4 – 10, рис. 1 – 26*). У 1987 р. І.Б. Шрамко виконана інструментальна зйомка скупчення майданоподібних насипів в ур. Великий Скоробір (*Шрамко І. 1988, с. 1 – 7, табл. I – XI*). Насипи Малого Скоробору до цього року вже були знівельовані внаслідок сільськогосподарських робіт (*Шрамко І. 1988, с. 4*). У 2002, 2003 та 2005 рр. загоном Українсько-Німецької експедиції здійснювалися археомагнітні дослідження в ур. Малий Скоробір, що довели факт наявності залишків величезного кургану діаметром близько 100 м, зруйнованого селітроварниками (*Орлюк, Ролле, Ульрих, Романец, Цольнер 2006, с. 108*).

Таким чином, досьогодні вивчена тільки невелика частина курганних споруд величезного некрополя Більського городища, що формувався протягом кількох століть. Він розміщений за 2,5 км на південний захід від Західного укріплення на підвищенні правого берега р. Суха Грунь (рис. 54)

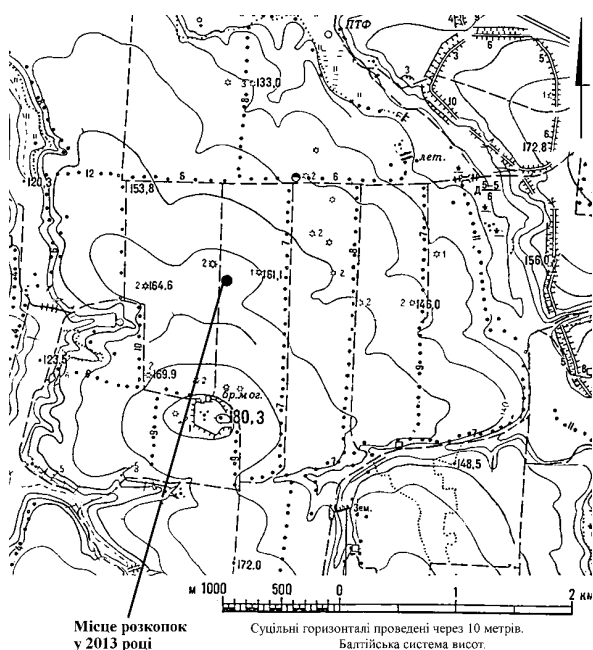

Рис. 54. Скоробір, ур. Карта з позначенням місця розкопок 2013 р.

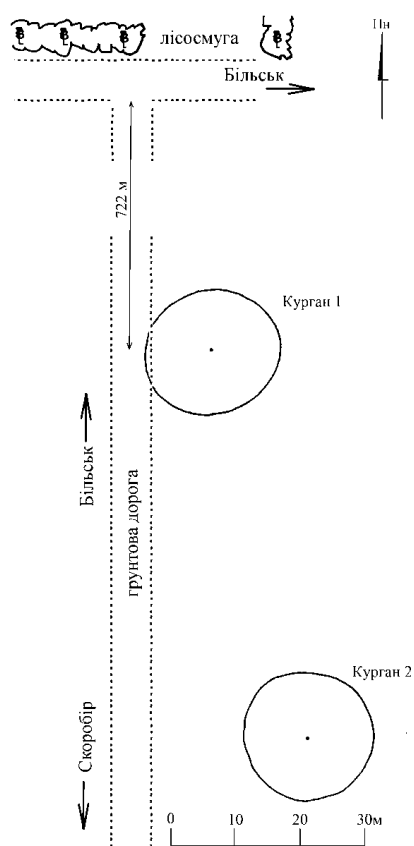

Рис. 55. Скоробір, ур. Схема розміщення досліджених курганів. 2013 р.

у басейні р. Псла. Кургани розміщені компактною групою, однак одні з них добре помітні на поверхні поля, інші – погано проглядаються навіть з рівня денного горизонту.

У 2013 р. для вивчення обрані два кургани з малопомітними розораними і пошкодженими насипами. Вони розміщалися недалеко від ґрунтової дороги, що веде з Більська в напрямку до Великого Скоробору (рис. 54). На загальному топографічному плані курганних могильників, розміщених в ур. Скоробір та Марченки, насипи 2013 р. відносяться до групи № 2 (Коротя, Приймак, Охріменко, Сидоренко, 2010, с. 48, див. кольорову вклейку).

Курган № 1 знаходився на схід від ґрунтової дороги до Великого Скоробору, на відстані 8 м та за 722 м на південь від лісосмуги з ґрунтовою дорогою, що прямує в бік Більська (рис. 55). Курган № 2 – за 65 м на південь від насипу № 1. Висота кургану № 1 – 0,2 м, діаметр – 19 м, а кургану № 2 – 0,1 м при діаметрі 26 м.

Дослідження кургану № 1

Стратиграфічні спостереження за структурою насипу велися у трьох контрольних бровках (рис. 56–58), а характер заповнення поховальної камери відслідковувався за контрольною бровкою, що була влаштована через центр зафіксованої на рівні стародавньої денної поверхні плями заповнення поховання (рис. 56). Насип практично повністю був знищений розорюванням, тому більша частина материкового викиду не збереглася. Насип складався з чорнозему. Загальна стратиграфія насипу: 0 – 0,25 м – чорноземний насип, 0,25 – 0,35–0,45 м – суглинок, що поступово переходив в жовту материкову глину. Діаметр кургану становив 19 м, а за скіфського часу – не перевищував 12 м.

Могила грабувалася двічі. Сліди першого, більш давнього пограбування, зафіксовані у південно-західному кутку поховальної камери. Сліди другого – більш пізнього, добре проглядалися у центрі кургану над поховальною камерою (рис. 56). У заповненні грабіжницького ходу на різних глибинах виявлені фрагменти денця ліпного горщика, мисочки, кістка коня.

У заповненні поховальної камери зустрічалися рештки дерев'яного перекриття. Деревом були обшиті і стінки поховальної камери. Слідів від опорних стовпів не зафіксовано. Це вказує на те, що дерев'яні плахи перекриття спиралися на краї ями і були з'єднані з дерев'яним облаштуванням, закріпленим вздовж стін. З півдня до поховальної камери прилягала материкова сходинка (рис. 56).

Поховальна камера мала в плані підквадратну форму та розміри 4,2 – 4,6 x 3,7 м, була викопана практично в центрі з невеликим відхиленням на схід від умовного центру (далі – УЦ) (рис. 56; 70). Камера зорієнтована по вісі північ–схід – південь–захід. Її глибина 2,4 м від рівня УЦ, 2,2 м – від рівня стародавньої похованої поверхні. Стінки вертикальні, дно рівне. Всередині камери, відступаючи від стін на ширину 0,15 – 0,20 м з північного боку і 0,3 – 0,5 м з інших боків, споруджений склеп із дерев'яних плах розміром 3,7– 4,1 м x 2,90–3,05 м (рис. 56; 70). Його перекриття складалося з двох рядів перпендикулярно викладених дерев'яних плах товщиною бл. 20 см, що опиралися на стіни.

Поховання 1. Унаслідок неодноразового пограбування кургану центральна частина поховання виявилася зритою, скелети похованих були витягнуті з камери. Невелика частина цих залишків (уламки черепів та кількох кісток*) виявилися відсунутими у північно-східний куток ями. В нижній щелепі одного з черепів знайдена штампована бляшка з жовтого металу трикутної форми (рис. 63; 71: 18).

* Визначення антропологічних і палеозоологічних матеріалів проведене В.Л. Бондаренком.

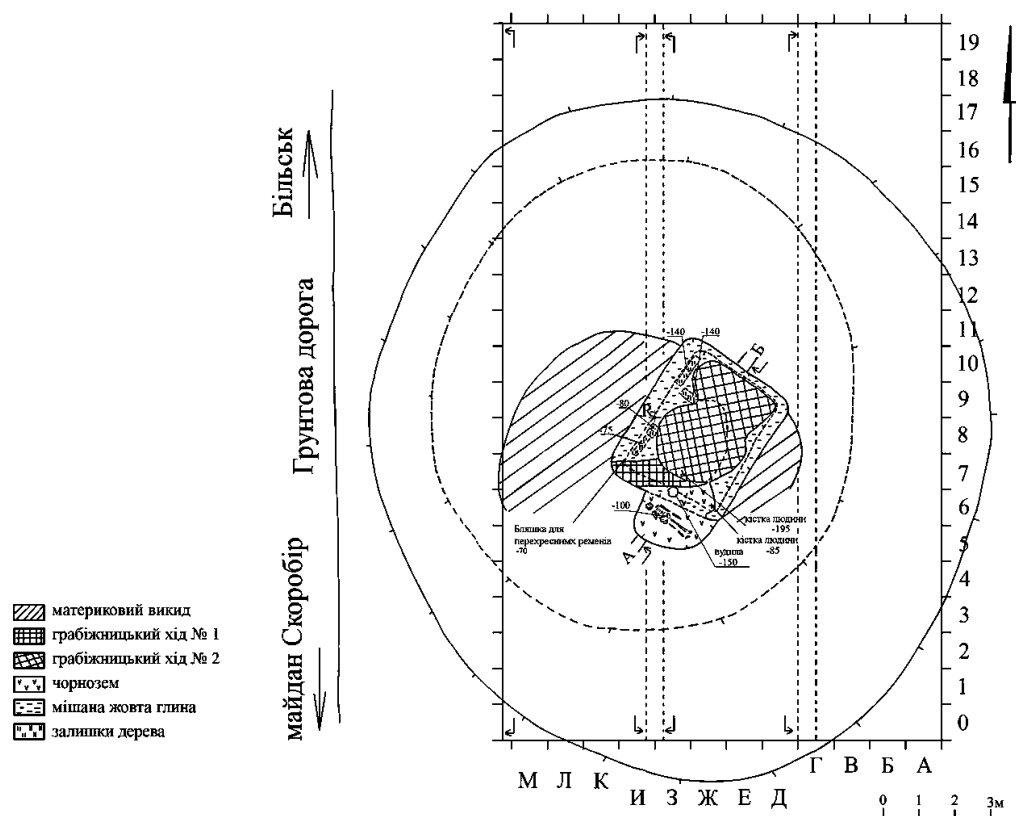

Рис. 56. Скоробір, ур. План кургану № 1. 2013 р.

У мішаному заповненні знайдені два фрагменти дна ліпного горщика, уламки ліпної миски, фрагмент леза та пластини руків'я залізного ножа, частина скелету молодого козла, що лежала в анатомічному порядку, а також кістки та уламки двох людських черепів. Знахідка бляшки жовтого металу вказує на те, що поховані не були простими людьми, а займали досить високе становище в суспільстві. Частина поховального інвентарю (амфора, кам'яна плита, ліпний горщик, вістря списа, вудила і сагайдачний набір) збереглася *in situ* (рис. 56; 64-65; 68). Можливо, ці речі не цікавили грабіжників, хоча, швидше за все, до моменту пограбування вони вже були перекриті обваленими стінами поховальної камери.

На просілому перекритті знаходилися три вуздових набори, мабуть, на ньому початково лежала і частина туші кози, яка, з часом, опинилася в нижній частині заповнення поховальної камери.

Поховальний інвентар

Вузечкові набори, виявлені у верхній частині заповнення. Першочергово вони лежали поряд на перекритті. Скупченням предметів вузди були залізні вудила і псалії, що «скипілись» між собою. Між ними знаходилось кілька бронзових бляшок та невеликі обойми для шкіряних пасків (рис. 62). Виділено три кінських вуздечних набори (рис. 71: 1-3, 12-14).

Знахідки з поховальної камери. Не дивлячись на пограбування, значна частина важливих предметів поховального інвентарю залишилась недоторканою, що дає можливість вивчення різних аспектів поховального обряду, а також вирішення питань хронології середньоскіфського періоду. До таких відносяться: антична амфора протофасоського виробництва (рис. 68), ліпний горщик (рис. 64: 2), залізна шпилька (рис. 71: 21), рештки вістря залізного списа з підтоком (рис. 71: 22), п'ять наборів вузди (рис. 71: 4-8), залишки сагайдака з набором бронзових вістер стріл, фрагменти залізного ножа, уламки намистин. Особливо необхідно відзначити сагайдак, в якому містилося 147 бронзових вістер стріл кількох типів, що мали відмінну збереженість (рис. 65). Це найбільший сагайдачний набір, коли-небудь виявлений у некрополях Більського городища. Його залишки відкрито неподалік західної стінки поховальної камери, на глибині 2,4 м.

Вістря лежали щільно в три – чотири ряди, смугою завширшки 10 – 11 см. Більша кількість вістер була звернута гострою частиною на південний схід. У втулках залишилися фрагменти тонких древок. Сам сагайдак не зберігся. Кілька вістер, повернутих гострою частиною на південний захід, виявилися лежачими на язичковій клапану сагайдака. Складалося враження, що при падінні сагайдака з певної висоти, вістря зі вже зітлілими древками купкою висипалися з нього.

У поховальній камері біля західної стінки знайдені п'ять наборів кінської вузди (рис. 71: 4-8). Вони лежали компактно разом із бронзовими обоймами: залізні вудила з петлеподібними завершеннями і двоотворні псалії (рис. 71: 4-8). Два псалії завершувалися лопатями S-подібної форми (рис. 71: 5-6). До складу комплектів вузди входили залізні ворворки, залізне кільце й бронзові обойми (рис. 71: 15-17). Під час зачистки плями поховальної камери у кротовині виявлена бронзова бляшка для перехрещених ремінців (рис. 71: 11).

У південно-східному кутку поховальної камери виявлена кам'яна плита розміром 34,5 x 25 x 1,8 см (рис. 68). У центрі, майже на дні, на глибині 2,3 м, знайдено кістки кози (рис. 64: 1).

Поховання 2 було відкрите на глибині 0,9 – 1,0 м від рівня УЦ. Кістки скелету засвідчували позицію на спині, головою на захід, ліва рука витягнута вздовж тіла, права – зігнута в лікті, на грудній клітці. Передня частина черепа незначно нахилена вліво. Поховання безінвентарне, проте, в дистальній (нижній) частині малої гомілкової кістки лівої ноги знаходилося бронзове базисне вістря стріли (рис. 61; 71: 19). Воно обросло кістковою тканиною і не було витягнуте з ноги після поранення. Характер поранення свідчить про те, що на момент потрапляння стріли в ногу, людина сиділа верхи на коні. Сам по собі цей факт цікавий і рідкісний. Поховання здійснене на краю сходинок, у чорноземній засипці могили (рис. 4). Похований чоловік, мабуть, був слугою. Це був кінний воїн-вершник, який супроводжував господаря у житті і був навмисно вбитий після його смерті.

На поверхні кургану знайдено залізне кільце Нового часу, яке, ймовірно за все, відноситься до періоду другого пограбування могили (рис. 71: 20).

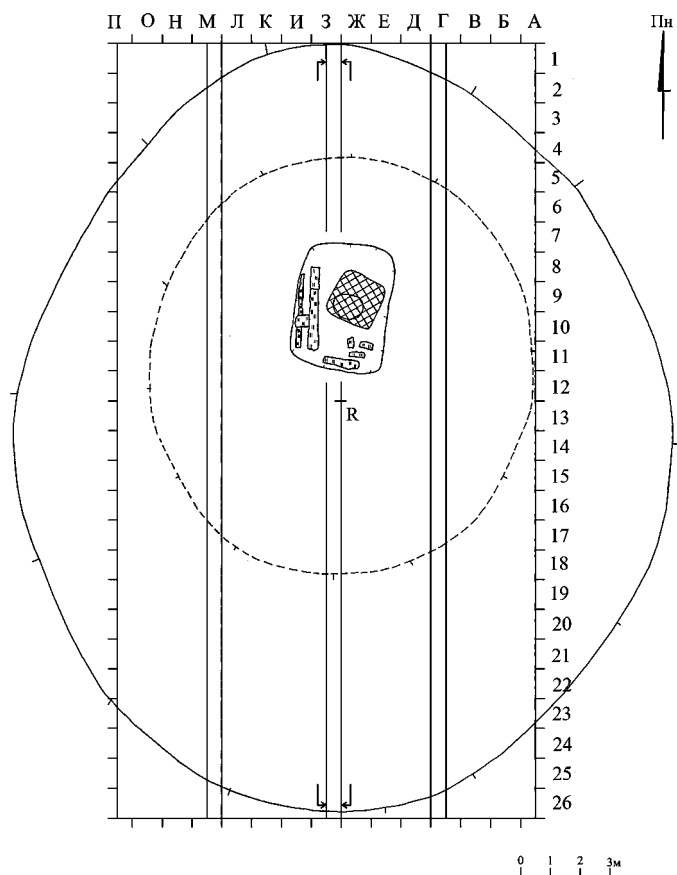
Дослідження кургану № 2

Стратиграфічні спостереження за структурою курганного насипу проводилися по одній контрольній бровці, що проходила через центр кургану (рис. 73-75) і практично повністю була знищена щорічною оранкою. Насип складався з чорнозему. Загальна стратиграфія: до 0,25 м – чорноземний насип кургану, з 0,25 – 0,30 – 0,45 м – материковий суглинок, що переходив поступово у жовту материкову глину. На момент проведення досліджень діаметр насипу складав 26 м, а діаметр першопочаткового кургану не перевищував 14 м.

Єдине поховання було здійснене у прямокутній ямі, що незначно зміщена на північ від УЦ (рис. 72).

Поховання влаштоване в ямі прямокутної форми розміром з півночі на південь – 3,7 – 4,1 м і зі сходу на захід – 3,1 м. Дно камери фіксувалося на глибині 1,3 м від рівня УЦ (рис. 72). Поховальна яма перекривалася дерев'яними плахами, котрі збереглися частково. У кількох випадках вдалося прослідкувати принцип спорудження перекриття, що складалося з трьох рядів покладених перпендикулярно одна до одної плах (рис. 76). Поховальна яма була заповнена перемішаним чорноземом із суглинком.

Могила грабувалася двічі. Перший раз, вірогідно, ще в скіфський час, оскільки не виявилось жодного предмету, котрий лежав би *in situ*. Вдруге грабіжники зацікавились курганом значно пізніше, можливо, уже в Новий час. Грабіжницький хід чітко читався у чорноземному ґрунті. Грабіжницька яма мала прямокутну в плані форму з розмірами 1,6 x 1,6 м і була

*Рис. 72. Скоробір, ур.
Курган № 2. План.
2013 р.*

викопана в центрі могили. До дна стінки ями дещо звужувалися (рис. 45; 46).

Усі знахідки виявлені в чорноземному мішаному ґрунті – грабіжницькому ході. А саме: 4 бронзових вістря стріл (рис. 77: 1-4), уламки бронзової цвяхоподібної шпильки (рис. 77: 5-6), фрагмент залізного трипетельчастого псалію (рис. 77: 7), уламок ланки залізних вудил (рис. 77: 8), чотири мушлі каури (рис. 77: 9-11, 13) і шматочок сірки жовтого кольору (рис. 77: 12).

Таким чином, розміщені в одній частині курганного могильника Скоробір два кургани виявилися різночасовими. Більш давнім є курган № 2. Його насип був повністю знищений оранкою, а поховання двічі грабувалося як у давнину одноплемінниками, так і за більш пізньої доби, вірогідно, селітроварниками (про це йтиме мова в окремій статті цього збірника). Всі знахідки з кургану виявлені у перевідкладених прошарках заповнення грабіжницьких ходів. Деталі поховального обряду простежити важко. З'ясовано, що поховальна камера була простою ямою прямокутної форми з

невеликою глибиною. Після захоронення яма перекривалася дерев'яними плахами, викладеними перпендикулярно одна до одної у три ряди. Виходячи з даних щодо розмірів ями й інвентарю, похований був один. Окремі нечисленні предмети інвентарю дають змогу віднести це поховання до ранньоскіфського періоду. Поховальний комплекс був влаштований близько середини VII ст. до н. е.

Курган № 1 надав більш повну картину. Насип кургану практично повністю розораний, хоча в деяких контрольних бровках зафіксований материковий викид. Поховальна камера не тільки мала великі розміри, а й значну глибину (2,4 м від УЦ). Це була не просто яма з перекриттям, а облицьований дерев'яними плахами склеп, перекритий кількома рядами дерев'яних колод. Курган також грабували кілька разів. Простежені межі двох різночасових грабіжницьких ходів: більш ранній, що напевне, відносився до скіфського часу, а також більш пізній – проритий за Нової доби. Не дивлячись на дворазове пограбування, у поховальній камері збереглася частина супутнього інвентарю. В його складі: антична амфора, вуздечний набір та 147 бронзових вістер стріл різних типів. Знайдена у нижній щелепі людини трикутна бляшка з жовтого металу, прикрашена трьома округлими вдавленнями, вказує на порівняно високий соціальний статус похованих. Залізна шпилька, скляне намисто свідчать про те, що крім чоловіка – кінного воїна, поряд була похована й жінка. Це підтверджують уламки черепів, знайдені у заповненні. Частина предметів поховального інвентарю, ймовірно, покладена на дерев'яне перекриття могили. Це – три комплекти кінської вузди, що включали залізні вудила, псалії і бронзові бляшки. Останні цікаві тим, що чотири із них оформлені у тваринному стилі. Можливо, на перекритті лежала і напутня їжа (частина тушки кози). Ще однією особливістю поховального обряду є наявність поховання супровідної особи – слуги-вершника. Скелет лежав на краю материкової сходинки, котра вела до основного поховання. Супровідне поховання виявилось безінвентарним, розміщене за межами грабіжницьких коридорів. У малій гомілковій кістці «слуги» виявлене бронзове вістря стріли, що обросло кістковою тканиною. Головне та супутнє поховання одночасні за предметами матеріальної культури, знайденими при розкопках, та можуть бути датовані останньою чвертю VI або початком V ст. до н. е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ., в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губерний // Отчет императорской Археологической комиссии за 1895 г. – СПб.: Тип. Главн. Управл. уделов, 1897. – С. 125 – 127.

Гавриш П.Я. Звіт про польові дослідження у 2003 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглий округи (Полтавська обл.) // НА ІА НАН України. – Ф. е. – 2003/24. – 63 арк.

Гавриш П.Я. Звіт про польові дослідження у 2006 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглий округи на території Полтавської та Сумської областей // НА ІА НАН України. – Ф. е. – 2006/15. – 59 арк.

Гавриш П. Могили воїнів-вершників у курганній групі Скоробір поблизу Більського городища (міста Гелон) // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – С. 185–202.

Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV Археол. съезда. – М.: МАО, 1911. – Т. III. – С. 93 – 161.

Коротя О.В., Приймак В.В., Охріменко А.І., Сидоренко О.В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Тяшань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н.е. – 1 тис. н.е.): зб. наук. пр. – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 29 – 73.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 99 – 105.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с., 6 кол. вкл.

Махортых С.В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железа: сб. науч. ст. к 60-летию С.А. Скорого. – К. – Полтава, 2009. – С. 268 – 278.

Махортых С.В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища // Stratum plus. – 2013. – № 3. – С. 223 – 256.

Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – К.: ИА НАНУ, 2006. – 144 с.

Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Каравайко Д.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. – К.: ИА НАНУ, 2007. – 100 с.

Николова А. Урочище Холодивка // Ролле Р., Герц В., Махортых С., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. – К.: ИА НАНУ, 2003. – С. 61 – 63.

Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. Археомангнитные исследования Бельского городища и его округи // Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Герц В.Ю., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – К.: ИА НАНУ, 2006. – С. 99 – 122.

Самоквасов Д.Я. Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из архива П.С. Уваровой // Тр. Москов. Предварит. комитета по устройству XIV Археол. съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 111 – 112.

Супруненко О.Б. Звіт про розкопки кургану в ур. Марченки поблизу с. Більск Котелевського району Полтавської обл. в 1995 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/117. – 35 арк.

Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А., Махортых С.В., Херц В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – К.: ИА НАНУ, 2004. – 100 с.

Черненко Е.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю, Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. – К.: ИА НАНУ, 2005. – 96 с.

Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1959 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29. – 44 арк.

Шрамко Б.А. Исследования Западного и Восточного Бельского городищ // Археол. открытия 1968 г. – М.: Наука, 1969. – С. 273 – 275.

Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности: сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 82 – 112.

Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир: сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 94 – 132.

Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/96. – 40 арк.

Шрамко Б.А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1979 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/107. – 21 арк.

Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. – К.: Наукова думка, 1980. – № 35. – С. 74 – 79.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 187 с.

Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности – 1994: сб. науч. тр. – Харьков, 1994. – С. 102 – 126.

Шрамко И.Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/98. – 11 арк.

Шрамко И.Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1999 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/13. – 134 арк.

Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону // Більське городище та його округа: зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 33 – 56.

И.Б. Шрамко, С.А. Задников

ИССЛЕДОВАНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА В 2013 г.

Резюме

Летом 2013 г. Скифской экспедицией Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина проведены научные исследования Восточного и Западного укреплений Бельского городища, многослойного селища на территории Большого укрепления. В работах принимали участие сотрудники ИКЗ «Бельск».

При раскопках Восточного укрепления заложен раскоп 35, в котором было открыто 23 хозяйственных комплекса. Выявлены ямы раннего периода существования поселения (VI – V вв. до н. э.) и V – IV вв. до н. э., один объект эпохи раннего средневековья.

Раскоп в южной части Западного укрепления, где не отмечены зольные насыпи, показал, что культурный слой здесь отсутствует. Контрольные шурфы в зольниках подтвердили значительную концентрацию материала в их границах.

Исследование поселения на Большом Бельске показало, что более древний культурный слой раннего железного века значительно разрушен наслоениями Нового времени.

В курганном могильнике Скоробор раскопано два кургана, из которых более ранним оказалась насыпь № 2 (около середины VII в. до н.э.). Курган № 1, несмотря на двукратное ограбление, позволил получить важную информацию о погребальном обряде и сопровождающем инвентаре среднескифского периода. Погребение оказалось парным, особенностью погребального обряда являлось наличие захоронения сопровождающего лица – всадника-слуги. Основное и сопровождающее погребения одновременны и, судя по предметам материальной культуры, найденным при раскопках, могут быть датированы последней четвертью VI или самым началом V в. до н. э.

Ключевые слова: Бельское городище, Восточное, Западное и Большое укрепления, могильник Скоробор, скифское время, хозяйственные комплексы, погребения, погребальный инвентарь, керамика, оружие, детали лошадиной упряжи, античный импорт.

I.B. Shramko, S.A. Zadnikov

PRELIMINARY RESULTS OF BILSK HILLFORT INVESTIGATION IN 2013

Summary

In summer 2013 scientific investigations of the Eastern, Western fortifications, of Belsk Hillfort, multilayer settlement on the great fortification territory were held by the Scythian expedition of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. The HCR “Belsk” staff took part in the works.

During the excavations of the eastern fortification the excavation 35 was founded in which 23 domestic complexes were discovered. The complexes of early period of settlements existence (VI – V c. B.C) and pits (V – IV c.B.C), one early Middle Ages object were discovered.

The excavation founded in the southern part of the Western Fortification where the ashmound are not marked, showed that cultural layer is absent here. The control pits in ashmounds confirmed the significant concentration of material in their borders.

The investigation of the settlement on the great Belsk showed that the more ancient cultural layer of the early iron age is considerably destroyed with new time beddings.

Two mound graves were excavated in the mound grave burial Skorobor in which mound grave № 2 appeared to be earlier (near the mid VII c. B.C.). Though mound grave № 1 had been robbed twice it let to get an important information about the funeral ceremony and accompanying inventory of Middle Scythian Period. The interment was pair.

Key words: ancient settlement Belsk, East, West and Great fortification, burial ground “Skorobir”, Scythian age, household buildings, burial place, burial implements, ceramics, armor, weapon, parts of horse equipment, antic import.

Рис. 5. Східне укріплення Більського городища.

Початок робіт на розкопі № 35. 2013 р.

1 — вигляд з південного заходу; 2 — з півночі.

Рис. 6. Східне укріплення Більського городища.

Роботи на розкопі № 35. 2013 р.

1 — з північного сходу; 2 — з півдня.

Рис. 7. Східне укріплення Більського городища.

Роботи на розкопі № 35. 2013 р.

1 — із заходу; 2 — з південного заходу.

Рис. 8. Східне укріплення Більського городища.
Роботи на розкопі № 35. 2013 р.
1-2 — вигляд з північного сходу.

Рис. 9. Східне укріплення Більського городища.
Роботи на розкопі № 35. 2013 р.
1 — вигляд з північного сходу; 2 — з південного заходу.

Рис. 10. Східне укріплення Більського городища.
Роботи на розкопі № 35. 2013 р. Цифрами на фото позначені ями.
1 — зачистка дна розкопу на глибині 0.5 м, з півдня;
2 — зачистка дна розкопу на глибині 0.5 м, з південного сходу.

Рис. 11. Східне укріплення Більського городища.

Роботи на розкопі № 35. 2013 р. Цифрами на фото позначені ями.

1 — зачистка дна розкопу у кв. М-О/14-24 на глибині 0.5 м, з півдня;

2 — зачистка дна розкопу в кв. 25-34/Е-3 на глибині 0.5 м, з півдня.

Рис. 12. Східне укріплення Більського городища.

Об'єкти у розкопі № 35. 2013 р.

Цифрами на фото позначені ями.

1 — зачистка дна траншеї у кв. 14-24/П-Т на глибині 0,4 м, з півдня; 2 — скупчення обмазки у кв. 21/Р на глибині 0,25-0,35 м.

Вигляд зверху.

Рис. 13.
Східне укріплення.
Скупчення кераміки
у розкопі № 35. 2013 р.
1 — кв. 11/Е,
глибина 0,45 м;
2 — кв. 10/З, глибина
0,4 м, вигляд зверху.

Рис. 14. Східне укріплення. Скупчення кераміки.
Яма 5. Розкоп № 35. 2013 р.
1 — вигляд зверху; 2 — з півночі.

Рис. 15. Східне укріплення.
Скупчення кераміки
у кв. 16/И, глибина 0,5 м.
2013 р.
1 — з півночі; 2 — зверху.

Рис. 16. Східне укріплення. Жертвоприношення в ямі № 1.
Розкоп № 35. 2013 р.
1 — вигляд зверху; 2 — збільшено.

Рис. 17. Східне укріплення. Яма № 2. Розкоп 35. 2013 р.
1 — заповнення ями; 2 — загальний вигляд, з півдня.

Рис. 18. Східне укріплення.
Яма № 7. Розкоп 35. 2013 р.
1 — з півдня; 2 — з південного заходу.

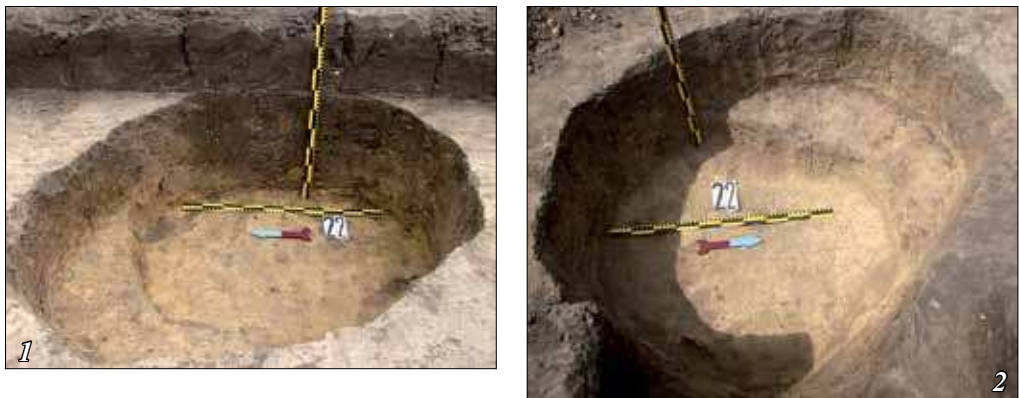
Рис. 19. Східне укріплення.
Розкоп № 35, 2013 р.
Загальний вигляд ями № 10,
з півночі.

*Рис. 20. Східне укріплення. Яма № 15. Розкоп № 35. 2013 р.
1 — заповнення ями № 15, зі сходу; 2 — вигляд ям №№ 9 і 15, з півдня.*

*Рис. 21. Східне укріплення. Загальний вигляд ями № 18. Розкоп № 35.
2013 р. 1 — з північного сходу; 2 — зі сходу.*

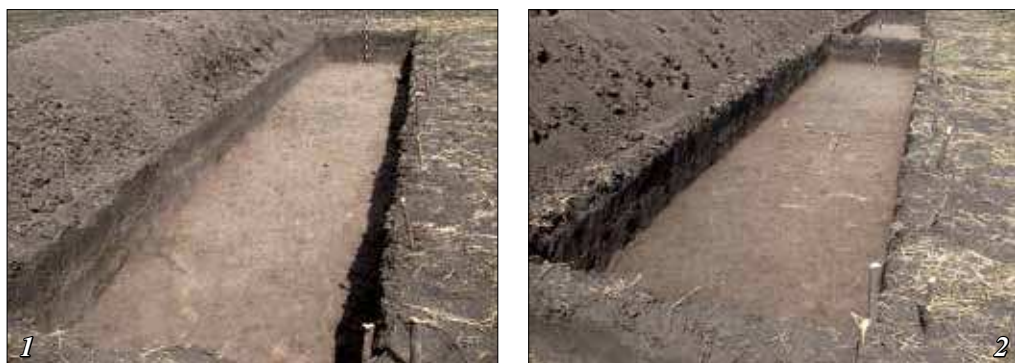
*Рис. 22. Східне укріплення. Яма № 22. Розкоп № 35. 2013 р.
1 — із заходу; 2 — зі сходу.*

*Рис. 33. Західне укріплення. Роботи на розкопі № 1. 2013 р.
1 — з північного заходу; 2 — з північного сходу.*

*Рис. 34. Західне укріплення. Роботи на розкопі № 1. 2013 р.
1 — зачистка дна розкопу у кв. А-Б/21-30 на глибині 0,5 м, з півдня;
2 — зачистка дна розкопу у кв. А-Б/31-40 на глибині 0,5 м, з півдня.*

*Рис. 35. Західне укріплення. Роботи на розкопі № 1. 2013 р.
1 — зачистка дна розкопу у кв. А-Б/1-10 на глибині 0,7 м, з південного заходу;
2 — зачистка дна розкопу у кв. А-Б/11-20 на глибині 0,7 м, з південного заходу.*

Рис. 42. Більськ, с., вул. Чапасова, 25. Загальний вид поселення, 2013 р. З північного заходу.

*Рис. 44. Більськ, с., вул. Чапасова, 25. Шурф № 1. 2013 р.
1 — вигляд місцевості, де закладений шурф № 1, зі сходу;
2 — стратиграфія шурфу № 1, з півдня.*

*Рис. 45. Більськ, с., вул. Чапасова, 25. Шурф № 2. 2013 р.
1 — вигляд місцевості, де закладений шурф № 2, з півночі;
2 — стратиграфія шурфу № 2, із заходу.*

*Рис. 48. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Початок робіт на розкопі № 1. 2013 р.
1 — з північного сходу; 2 — з півночі.*

*Рис. 49. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Роботи на розкопі № 1. 2013 р.
1 — вигляд з північного заходу; 2 — зачистка дна розкопу
на глибині 0,5 м, з півдня.*

*Рис. 50. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Західний профіль стінки
розкопу № 1 по лінії кв. 10-18/Е. 2013 р. Зі сходу.*

*Рис. 51. Більськ, с., вул. Чапаєва, 25. Зачистка дна розкопу № 1
у кв. 10-18/Е-3. 2013 р. 1 — зачистка на глибині 0,6 м, з північного сходу;
2 — зачистка на глибині 0,9 м, з південного заходу.*

*Рис. 57. Скоробір, ур. Курган № 1. Початок робіт. 2013 р.
1 — вигляд з півночі; 2 — з південного сходу.*

*Рис. 58. Скоробір, ур. Курган № 1. Робочі моменти. 2013 р.
Вигляд з півдня.*

*Рис. 59. Скоробір, ур. Курган № 1. Зачистка ями
на глибині 0,7 м. 2013 р.
1 — вигляд зі сходу; 2 — з південного сходу.*

*Рис. 60. Скоробір, ур. Курган № 1. Процес досліджень. 2013 р.
1 — вигляд з півдня; 2 — з південного заходу.*

*Рис. 61. Скоробір, ур. Курган № 1. Супутнє поховання (№ 2). 2013 р.
Вигляд зі сходу.*

Рис. 62. Скупчення кінської вузди над перекриттям поховання 1. 2013 р.

*Рис. 63. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. Кістки людини. 2013 р.
1 — вигляд зверху; 2 — бляшка у нижній щелепі людини (збільшено).*

*Рис. 64. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. 2013 р.
1 — залишки кози (супутня їжа); 2 — розвал ліпного горщика, зверху.*

*Рис. 65. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1.
Набір бронзових наконечників стріл. 2013.
1 — вигляд зверху; 2 — збільшено.*

*Рис. 66.
Скоробір, ур.
Курган № 1.
Залишки кінської
збрύї та залізний
наконечник
списа. 2013 р.*

Рис. 67. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. Дослідження поховальної камери. 2013 р. з півночі.

Рис. 68. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. Амфора і кам'яна плита в кутку камери. 2013 р.

*Рис. 69. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1 у процесі вивчення. 2013 р.
1 — з північного сходу; 2 — з півночі.*

Рис. 70. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. Поховальна камера. 2013 р. з півдня.

Рис. 71. Скоробір, ур. Курган № 1. Поховання 1. Знахідки. 2013 р.
 1-8 – залізні вудила; 9-10 – залізні ворворки; 11 – бляшка для перехрещених ременів; 12-13 – бронзові бляшки від збруї; 14 – бронзова бляшка;
 15-17 – бронзові обойми; 18 – бляшка з жовтого металу; 19 – нижня частина правої берцевої кістки людини з бронзовим наконечником стріли;
 20 – залізне кільце; 21 – залізна шпилька; 22 – наконечник на спис.
 Місця знахідок: 1-3, 12-14 – кінська збруя з перекриття; 4-10, 15-18, 21-22 – основне поховання; 11 – насип; 19 – поховання 2; 20 – поверхня кургану.

*Рис. 73. Скоробір, ур. Курган № 2.
Вигляд перед початком розкопок. 2013 р.
1 — з півночі; 2 — з північного заходу.*

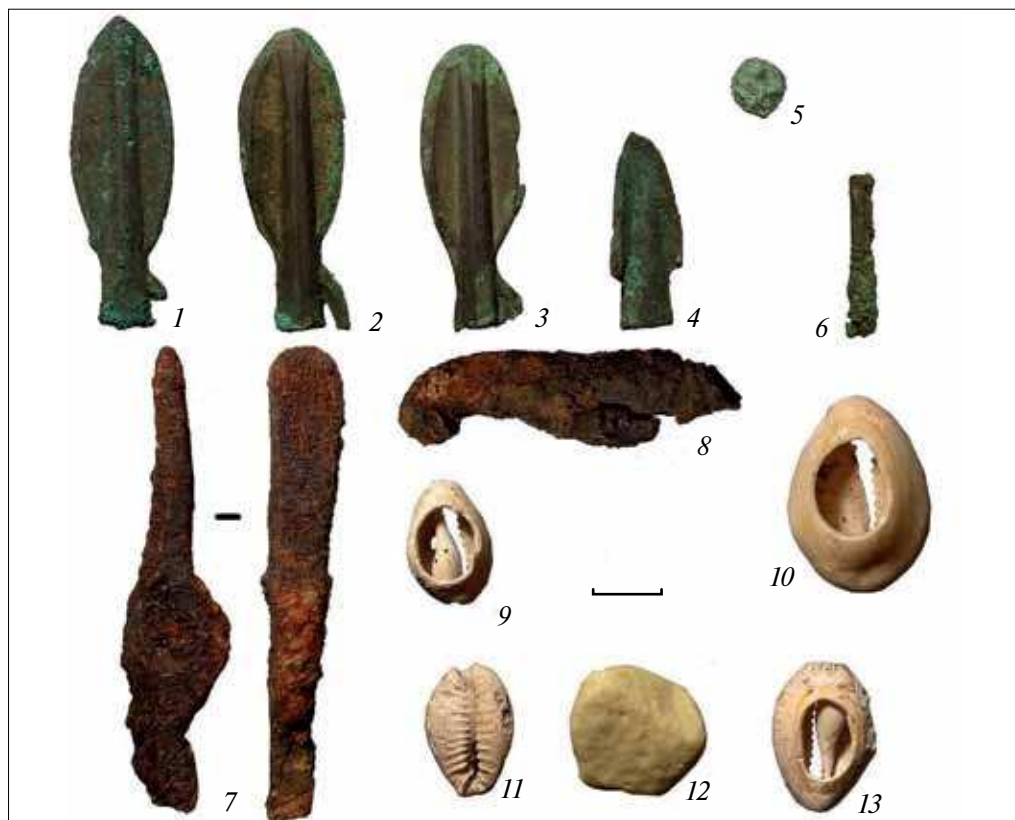
*Рис. 74. Скоробір, ур. Курган № 2. Дослідження. 2013 р.
1 — вигляд з півночі; 2 — з північного сходу.*

*Рис. 75. Скоробір, ур. Курган № 2. Загальний вигляд поховання. 2013 р.
1 — з півночі; 2 — з північного заходу.*

Рис. 76. Скоробір, ур. Курган № 2. Залишки дерев'яного накатника. 2013 р. Із заходу.

*Рис. 77. Скоробір, ур. Курган № 2. Знахідки з поховання. 2013 р.
1-4 – бронзові наконечники стріл; 5-6 – уламки бронзової шпильки;
7 – фрагмент залізного псалія; 8 – уламки залізних вудил;
9-11, 13 – прикраси з мушель каурі; 12 – шматочок сірки.*

*Рис. 11-12. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур.
Вигляд з південного заходу.*

Рис. 13-14. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Яма 19, з півночі; керамічні вироби на дні об'єкта.

Рис. 15. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Яма 19. Знахідки. Кераміка, кістка.

Рис. 16. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Яма 19. Керамічні культові вироби з відбитками пальців.

Рис. 17. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Жертовник 1. На рівні виявлення. З півдня.

Рис. 18-19. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Жертовник 1. Вигляд з південного сходу та фрагмент.

Рис. 20. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Жертовник 1. Знахідки. Кераміка.

УДК 903.531 (477.53)"-04/-03"

© О.Б. Супруненко

КУЛЬТОВІ І ПОХОВАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ НА ПІЗНЬОСКІФСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В ур. «ПОЛЕ 2-ї БРИГАДИ»

Наводяться результати обстежень поселення пізньоскіфського часу в урочищі «Поле 2-ї бригади» над Більським озером, на захід від с. Більськ Котелевського району на Полтавщині, розміщеного на території Великого укріплення Більського городища.

Публікуються кілька культових комплексів V – IV ст. до н. е. та матеріали двох досліджених ґрунтових поховань. На особливу увагу заслуговує набір вотивних «хлібців», вміщених як пожертва до однієї з ям.

Ключові слова: Більське городище, «Поле 2-ї бригади», пізньоскіфський час, жертовник, культові керамічні вироби, поховання.

2013 р. розвідзагоном Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведено обстеження стану збереження поселення скіфського часу в ур. «Поле 2-ї бригади». Воно розташоване у частині надсхилля плато та вузькій смузі площини другої тераси правого берега Більського струмка (ін. назва – струмок Тарапунька, басейн рр. Суха Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), фактично, уступу над його стрімким спуском до долини і Більського озера. Рештки селища займають ділянку плато і надсхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку площі близько 28 га (120-400 x 900 м) (рис. 1). Східна частина цієї ділянки може розглядатися як периферія поселення, де культурні рештки окремими «плямами» скупчень тягнуть до певних господарських комплексів. Абсолютні значення висоти у верхній частині селища складають 168,4-169,5 м в Балтійській системі вимірювань, відповідно, відносна висота над рівнем заплави струмка – 42,0-43,5 м і 33,0-35,3 м (рис. 1; 11-12*). Напроти розташоване селище в ур. Лісовий Кут (Мурзин, Ролле, Хери, Махортых, Черненко 1997, с. 16, 23-24; Скорий 2008). Наразі, за результатами обстежень, можна констатувати відсутність на території обох поселень помітних змін чи істотних руйнувань.

* Кольорові ілюстрації 11-20 див. на вклейці.

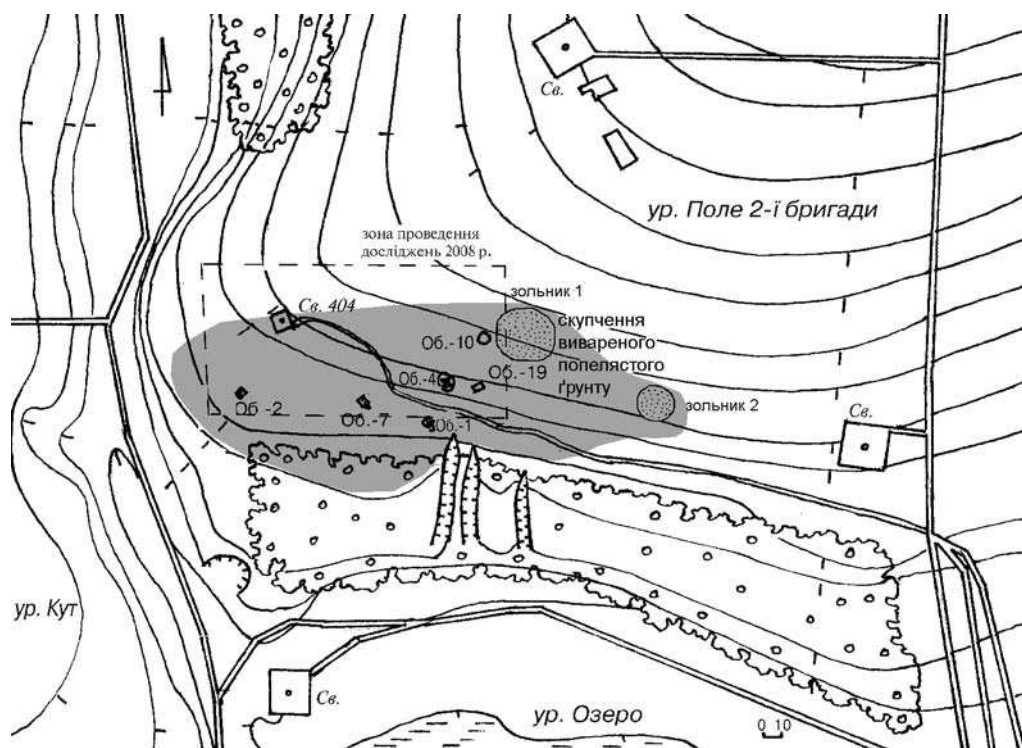

Рис. 1. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. План розташування поселення та об'єктів селітроварницького стану козацької доби (за роботами 2008–2009 рр.).

Зазначимо, що селище в ур. «Поле 2-ї бригади» відоме з кін. 1960-х рр. Виявлене розвідками вихованців професора Б.А. Шрамка (Шрамко 1987; 1994, с. 195, № 17). Кілька разів оглядалося археологами, зокрема, І.М. Кулатовою, яка й запропонувала включити об'єкт до проекту «Наукової концепції Більського археологічного заповідника» (Наукова концепція 1996, с. 44, № 14). Значиться це поселення й у переліку об'єктів Більського городища (Перелік 2001, с. 4, № 14; Охоронювана 2001, с. 3). 2007 р. розвідкові обстеження на селищі проводив В.В. Приймак у зв'язку із розміщенням тут опор високовольтної лінії електропередач, пізніше неодноразово збори матеріалів здійснював П.Я. Гавриш. Опис округи поселення оприлюднений у зв'язку із публікацією результатів досліджень пізньозарубинецького селища в ур. Озеро, розташованого напроти (на схід) на протилежному березі Більського струмка (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 66 – 68).

Науково-рятивні дослідження проводилися Полтавською експедицією ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень

пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації у 2008-2009 рр. Вони були пов'язані зі влаштуванням пошукової газо-нафтоконденсатної свердловини Більського родовища Солохівського промислу та прокладанням кількох шлейфів трубопроводів від неї (Супруненко, Скорий, Пуголовок, Шерстюк 2008 зв.; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2009 зв.; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2009; 2010; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2011; Супруненко, Шерстюк 2011). Внаслідок цих робіт уточнена площа поселення, визначені його межі, хронологічна позиція пам'ятки, отримане уявлення про характер нашарувань і наявність на ній об'єктів селітроварників. Результати досліджень селітроварницьких об'єктів опубліковані монографічно (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010а).

Обстеженнями встановлено, що культурні нашарування поселення залягають у надсхиллі на глибині 0,40-0,45 м і пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту. Товщина цих нашарувань невелика – 0,15-0,20 м. Значна частина верхнього шару вище на схилі плато знищена багаторічною оранкою, збереглися лише рештки заглиблених в перед- і материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу поступово перекрили відкладення нижче на уступі тераси прошарком ерозованого чорнозему. Тому поселення тривалий час не було відоме археологам, а обстеження його території не давали виразних матеріалів. Найкраще збереглися нашарування вздовж краю тераси під лісом, де потужність культурного шару складає 0,6-0,7 м.

У центрі селища наявні рештки зольника, вірогідно, козацької доби, у вигляді розораного плаского підвищення округлої форми, розміром 25 x 30 м і заввишки 0,3-0,4 м (рис. 1). Ще один зольник, напевне, того ж часу, висотою 0,2 м і діаметром близько 16 м, розташований на схід – південний схід від першого, ближче до уступу над крутим схилом.

Уздовж схилу, на підтвердження наведених даних, перед лісовою смугою з півдня, масово зустрічаються уламки гончарного посуду, вкриті ангобовими розписами, що належать до зразків кераміки XVII ст. Вони пов'язані з існуванням тут будівель селітроварницького стану, що діяв у порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з наявного тут чорнозему та культурних нашарувань (Супруненко, Пуголовок, Шерстюк 2011; Супруненко, Шерстюк 2011). Дані обстежень та опубліковані результати науково-рятивних досліджень доповнюються чималим переліком досі ще не оприлюднених друком фактів з вивчення поселення. Отже, принагідно, варто навести деякі з них у цій публікації.

Загалом, на території повністю дослідженої у 2008-2009 рр. частини поселення площею близько 0,75 га виявлені 70 об'єктів скіфського часу, а також 7 – козацької епохи – польового стану селітроварників третьої чверті XVII ст. (рис. 1-2).

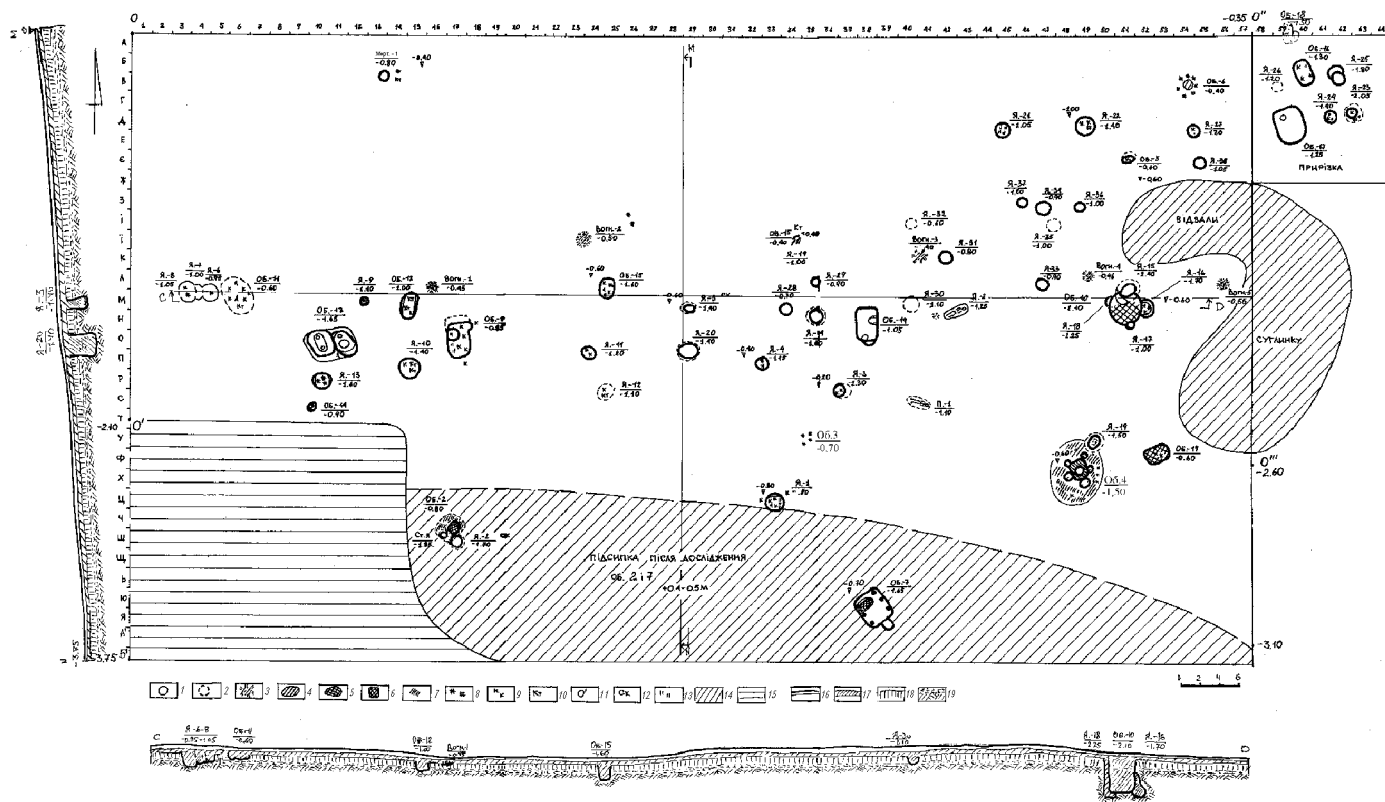

Рис. 2. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. План дослідженої ділянки на майданчику газонафтоконденсатної свердловини (2008–2009 рр.).

Умовні позначення: 1 – ями; 2 – невизначні контури (сліди) ям; 3 – вогнища; 4 – плями попелу; 5 – рештки печей; 6 – ями козацької епохи; 7 – попіл; 8 – уламки обмазки і печини; 9 – фрагменти кераміки; 10 – кістки тварин; 11 – репери; 12 – уламки скла; 13 – вуглини; 14 – відвали суглинку і чорнозему; 15 – чорноземні підсіпки; 16 – орний шар; 17 – культурні нашарування; 18 – похований ґрунт; 19 – передматериковий суглинок і материк.

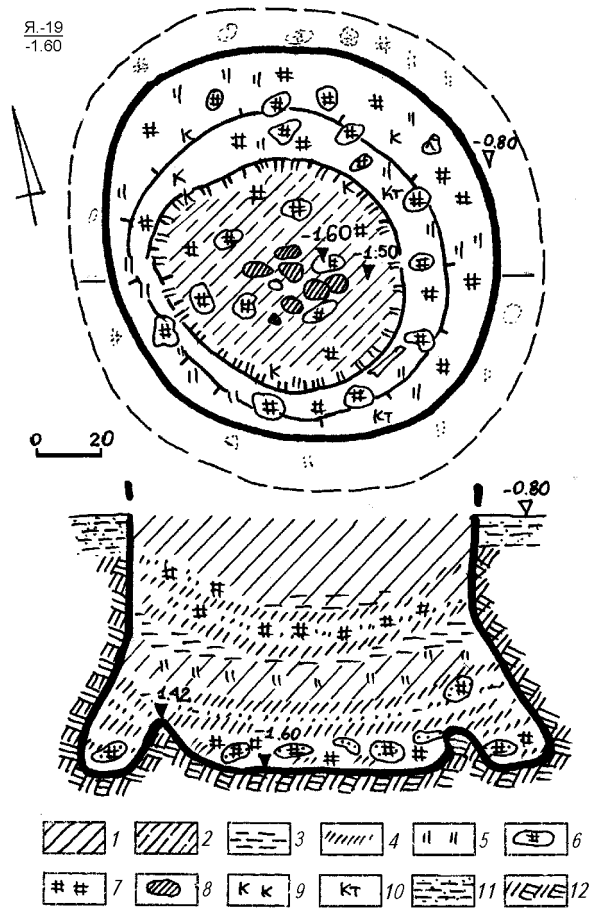

Рис. 3. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Яма 19. План і перетин.
 Умовні позначення: 1 – чорноземне заповнення; 2 – коричнево-чорне чорноземно-суглинкове заповнення; 3 – глина; 4 – попіл; 5 – вуглини; 6, 8 – глиняні вироби; 7 – печина; 9 – фрагменти кераміки; 10 – кістки тварин; 11 – суглинок; 12 – материк.

Планіграфічно ділянка поселення пізньоскіфського часу мала вигляд розширеної до північного сходу – до зольника 1 – смуги забудови з окремих садиб, шириною близько 20 м, розташованої нижче вершини підвищення з південного заходу на північний схід (рис. 2). Її займали рештки трьох садиб, з оточенням із господарських споруд (від 1-2 до 2-3), скупченням навколо них господарських ям (зернових, погрібків, смітєвих тощо), залишки «надвірних» (винесених поза межі житлових будівель) печей та відкритих вогнищ, в одному випадку – два окремі поховання на території господ, здійснені у час існування поселення чи після припинення життя на ньому. Площі садиб становили від 15 x 25 м (375 м²) до 20 x 30 м (600 м²), без розташованих, вірогідно, вище і нижче городів та садків.

Заслужують на увагу й кілька досліджених культових об'єктів. Це виявлений наглядними роботами, винесений на північний захід, поза межі забудови поселення, окремий жертвник (рис. 2: *жерт. 1*), а також факт

вміщення до ями господарського призначення (рис. 2: я. 19) набору вотивних керамічних предметів (хлібців або «пиріжків») – свідчення жертви богам-покровителям родючості. Саме про них і йтиме мова нижче.

Господарська яма 19 виявлена у кв. 49-50/ТУ в південно-східній частині розкопу, на пологому схилі з рівня передматерика (рис. 2: я. 19), на глибині 0,8 м від «0». Мала овальну форму, дещо видовжену з північного заходу на південний схід, в основі – стрімко розширені на третину реальної глибини стінки. Дно у материка мало кільцеве підвищення, типу основи пічної конструкції, діаметром 0,93 x 1,05 м і з висотою утвореного таким чином валика – близько 0,15 м. Досліджувалися збережені нижні дві третини глибини ями (рис. 13). Діаметр на рівні виявлення – 1,25 x 1,38 м, по дну – 1,55 x 1,65 м; глибина – 1,6 м від «0» або близько 1,1 м від рівня похованого чорнозему (рис. 3).

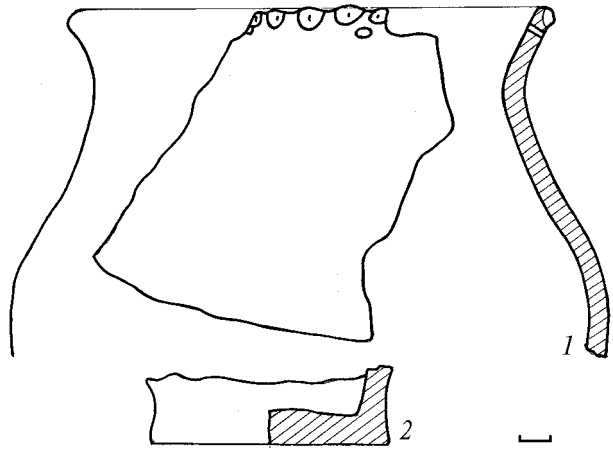
Отже, яма була впушена з рівня стародавньої денної поверхні. Заповнення мало чорноземно-попелястий вміст і містило чотири прошарки, які варто охарактеризувати окремо (рис. 3). На рівні передматерика залягала лінза чорноземного однорідного ґрунту, в основі підстелена незначними включеннями суглинку й уламками печини з окремими вуглинами. Нижче лежав попелястий чорноземний прошарок, потужністю 0,15-0,20 м, також зі шматочками печини. Його відмежовувала знизу тонка кірочка затічного суглинку, що відділяла шар сіро-попелястого ґрунту з численними вуглинами, підстелений лінзою попелу. Нижня частина ями була забита попелом, вуглинами, з домішками чорнозему, в якому у передденні і на дні знаходилися 21 цілий та в уламках ліплені керамічні «хлібці», виготовлені з глиняного тіста, змішаного із зернинами проса (визначення докт. іст. наук *Г.О. Пашкевич* і канд. іст. наук *С.А. Горбаненка*) (рис. 15-16).

Центральна заглибина на дні ями, в контурах валикоподібного підвищення, зберігала сліди невеликого вогнища, розпаленого, вірогідно, на поверхні і скинутого зверху до ями разом з вотивними виробами, кількома уламками ліпного посуду та кістками тварин (рис. 3). Певний час горіння продовжувалося безпосередньо в ямі, хоча невдовзі припинилося внаслідок присипання попелом. Стінки ями – без слідів випалу, як і дно по краях, окрім центральної заглибини (рис. 3; 13-14).

Знахідки. У заповненні ями (на глибині 1,2-1,5 м) виявлені 5 фрагментів від ліпних горщиків скіфського часу (вінце, денце, 3 стінки) і група глиняних предметів овальної форми (21 од.), що лежали практично на дні ями, під стінкою та в центральній заглибині з рештками вогнища (рис. 3; 14).

Вінце *горщика* – тюльпаноподібного профілю, прикрашене по краю орнаментом у вигляді пальцевих вдавлень, а нижче – отворами маленько-

**Рис. 4. Більськ, с.,
«Поле 2-ї бригади», ур.
Яма 19. Уламки ліпної
кераміки скіфського часу.**

го діаметру. Поверхня підлискована, ззовні – сірого, зсередини – темно-сірого кольору. Черепок на зламі щільний коричневого, місцями темно-сірого кольорів, з окремими білими включеннями (рис. 4: 1). Денце горщика – без утору. Поверхня – шерехата, сіра (рис. 4: 2). Стінки посудин – зі слідами легкого лискування, дві з них мають поверхню чорного кольору, один уламок – коричневу. Черепок на зламі також щільний, одноколірний (чорний або коричневий), практично без включень (рис. 15).

Еліпсоподібні глиняні предмети мали практично однакову форму й розміри. Найбільш великі – 10,6 x 6,0 x 5,0 і 9,4 x 6,5 x 5,0 см; найменші – 7,0 x 5,2 x 4,5 та 7,5 x 4,6 x 5,2 см (рис. 5; 15). Чотирнадцять з них збереглися повністю, інші сім – у фрагментах. Предмети виготовлені з тіста щільної маси, поспіхом та неякісно випалені. Загалом тісто нагадує глиняну обмазку. Поверхня неохайно загладжена, світло-коричневого або сірого кольорів. На трьох чітко помітні відбитки пальців, є відтиски жмутка трави (рис. 16). На поверхні зі всіх боків проглядаються відбитки зерен проса звичайного (*Panicum miliaceum*). Судячи за фрагментованими виробами, такі зернівки наявні й у самому тісті. Іншими словами, при замісі глини просо навмисно включалося до складу тіста (рис. 5).

Описані предмети подібні до глиняних виробів, які іноді, за формою, порівнюють із пиріжками або паляницями (Гавриш 2000, с. 153; Колода 2008, с. 92).

Подібні ліплені вироби, хоча й у невеликій кількості, зустрічаються на поселеннях скіфського часу, зокрема, на пам'ятках Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Так, вони відомі на Книшівському городищі у басейні Середнього Псла, причому за розмірами цілком відповідають більським знахідкам (Гавриш 2000, с. 153), а також на селищі Пасіки-1 на Сіверському Дінці (Колода 2008, с. 92, рис. 1: 11).

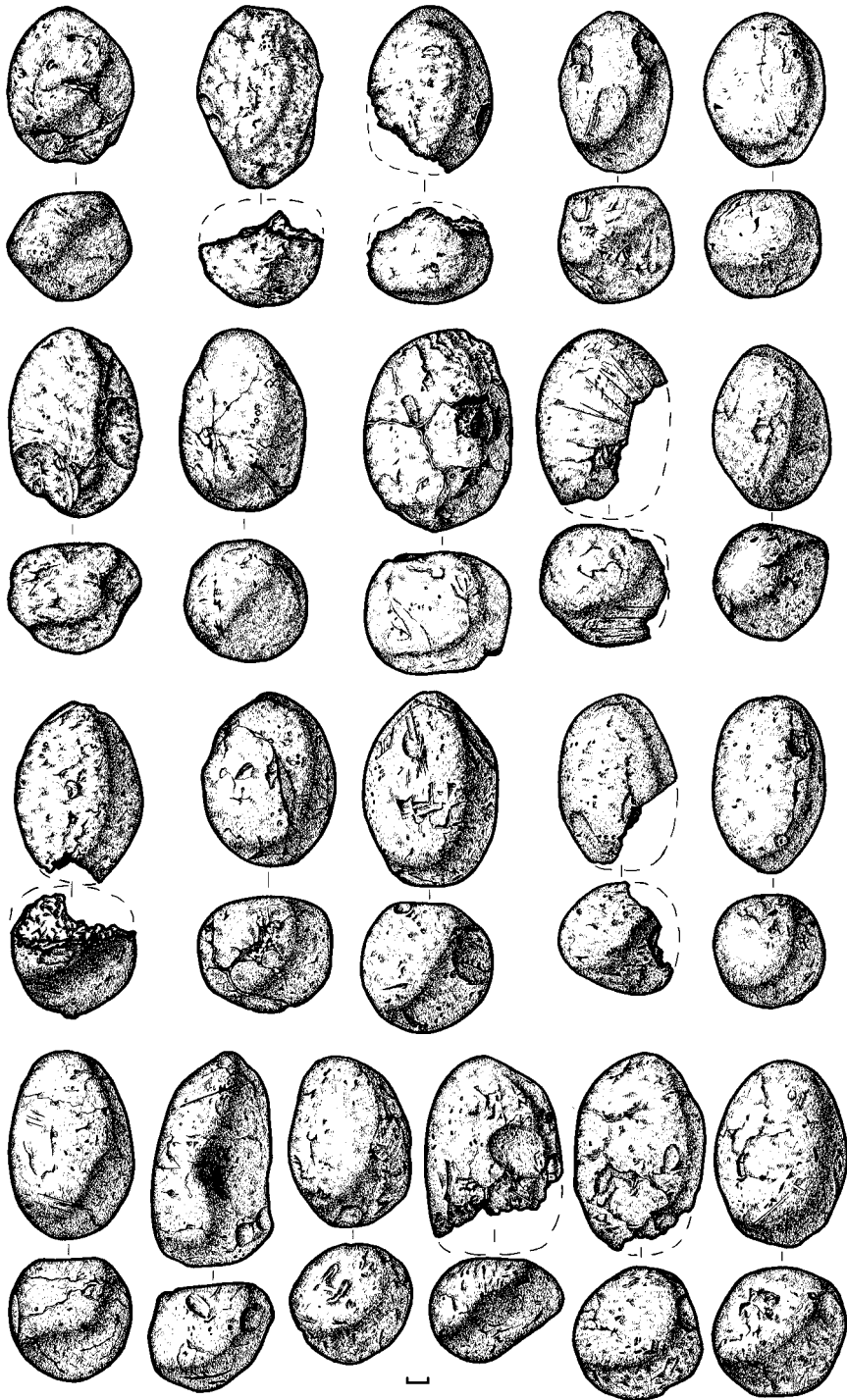
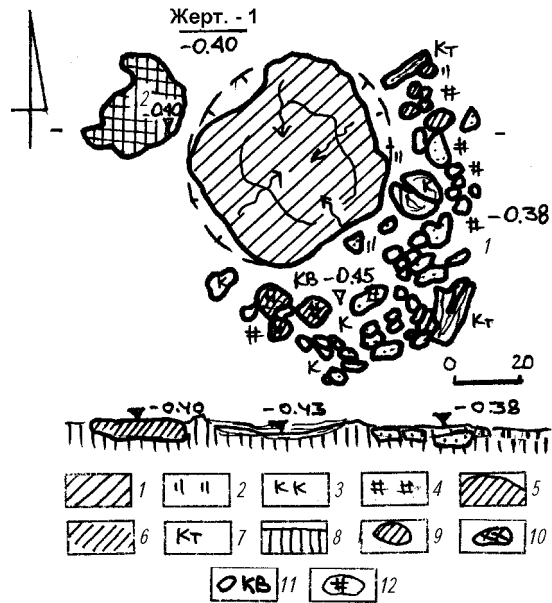

Рис. 5. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Яма 19. Керамічні вироби.

Рис. 6. Більськ, с.,
«Поле 2-ї бригади», ур.
Жертовник 1.

План і перетин.
1 – вимостка та ямка; 2 – камінь.
Умовні позначення: 1 – чорноземне заповнення; 2 – вуглини; 3 – фрагменти кераміки; 4 – печина; 5 – щільне чорноземне заповнення; 6 – попіл; 7 – кістки тварин; 8 – похований ґрунт; 9 – каміння; 10 – великі уламки печини; 11 – кварцит; 12 – фрагменти глиняних виробів.

Безперечно, подібні знахідки відносяться до числа культових предметів, входячи до групи так званих «хлібців». За типологією, запропонованою В.В. Колодою, описані вироби відносяться до типу IV (Колода, 2008, с. 92). Очевидно, такі «пиріжки» використовувалися під час виконання певних землеробських культів, що, схоже, підтверджується наявністю на їх верхній й у самому глиняному замісі відбитків зернівок.

Знайдені в ямі кістки, за палеозоологічними визначеннями канд. іст. наук *О.П. Журавльова*, належали дорослим особинам бика і коня свійських (рис. 15).

Яма є господарським об'єктом скіфського часу. На певному етапі вона використана в якості своєрідного жертовного місця. До неї вміщені культові керамічні вироби, призначені як пожертва, певно, божествам родючості та землі. На це вказує й те, що після «жертвоприношення» яма засипалася винятково рештками горіння, вірогідно, хатнього вогнища.

Жертовник 1 був скупченням каменів, уламків кераміки, кісток жертовних тварин у вигляді вимостки, і досліджений у північно-західній частині розкопу, на краю плато мису. Вивчався з рівня залягання похованого ґрунту (рис. 2: *жерт. 1*), тобто, глибини 0,4 м від «0». У цілому він мав підовальну форму, видовжену у меридіональному напрямку, складався з серпоподібної в плані ділянки вимостки, неглибокої круглої ямки (рис. 6: *1*) та встановленого на північний захід від останньої плаского пісковикового

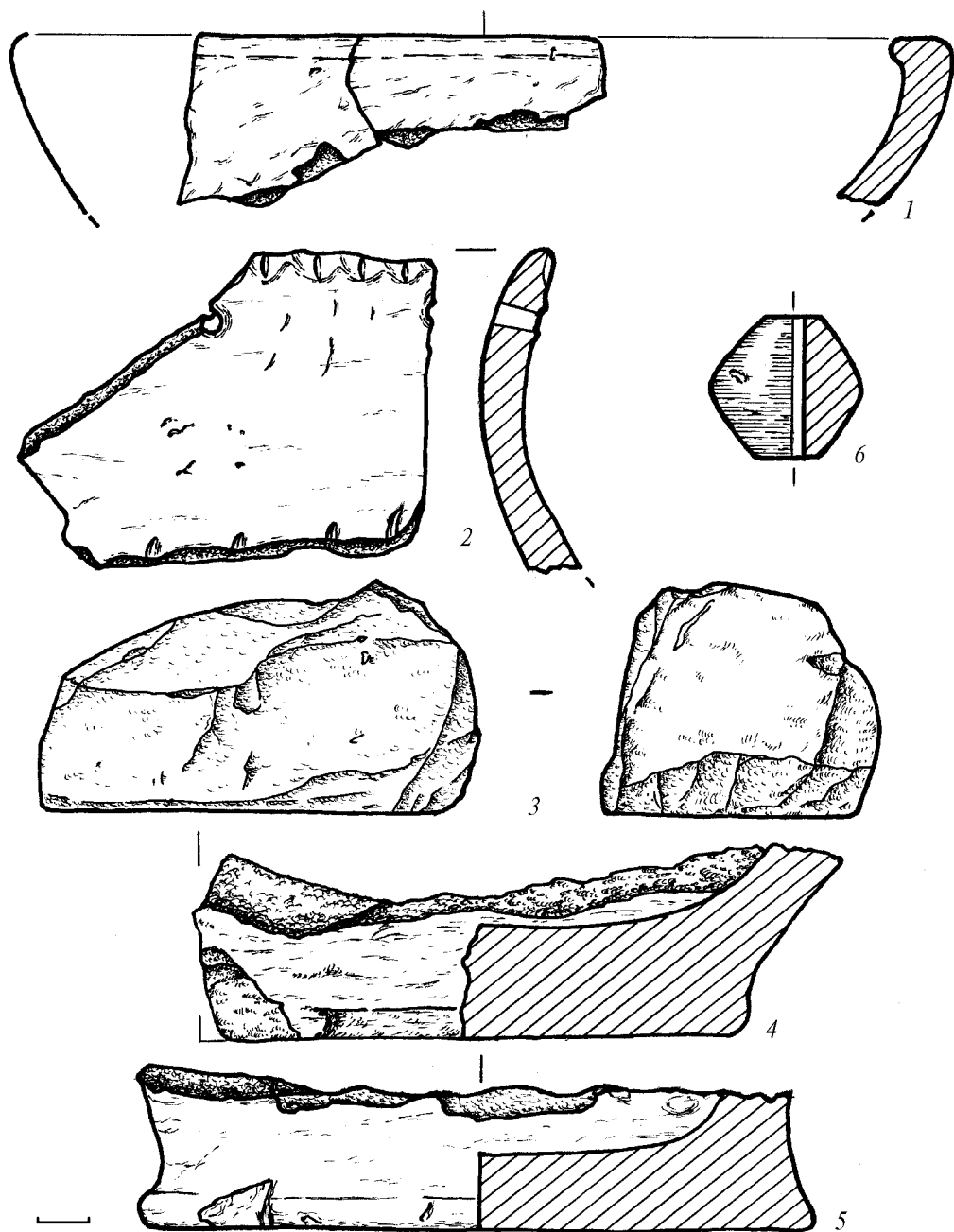

Рис. 7. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Жертовник 1.
Знахідки. Кераміка.

каменю (рис. 6: 2). Загальні розміри — 1,05 x 1,32 м, зорієнтований за довгою віссю — північний захід — південний схід.

Центром культового місця була невелика неглибока ямка округлої в плані форми, діаметром 0,55 x 0,60 м, впущена з рівня похованого ґрунту, заповнена щільним і пластичним затічним чорноземом, що містила рештки вуглин і попелу. Ямка мала глибину 0,43 м від «0», «розмиті» контури. Її заповнення не піддавалося розбиранню скальпелем, тому зачищалося спеціально виготовленим ножем. Реальна глибина цієї ямки у давнину напевно чи перевищувала 0,1 м (рис. 6). На північний захід від ямки лежав напівкруглий уламок щільного пісковика незвичного темно-вишневого кольору — шматок плитчака, виходи якого наявні за 2,5 км в одному з ярів біля с. Саранчівки Зіньківського району Полтавської обл. До верху камінь був звернений рівною площиною. Розміри каменю — 22 x 32 см, його товщина — 5-6 см (рис. 6; 17-19). На південний схід — південь від ямки розташовувалася дугоподібна вимостка з викладених на похований ґрунт уламків колотого біло-сірого кварциту (від 3 x 6 x 9 до 5 x 7 x 14 см), кількох дрібних сірогранітних валунів, перекрита фрагментами ліпного посуду та кістками тварин на рівні 0,35-0,38 м від «0» (рис. 19). З-поміж них були рубані трубчасті кістки великої рогатої худоби, фрагментами лопаток бичка та ін. Між каменями містилися дрібніші шматочки глиняної обмазки, перепаленого ґрунту, вуглини, скупчення попелу і дрібні уламки ліпної кераміки (рис. 6; 18-19). Зі східного боку вимостки, поверх попелястого скупчення, лежало акуратно виготовлене ліплене керамічне пряслице (рис. 7: 6; 20).

До речі, в радіусі 10-15 м під орним шаром навкруги решток жертівника, будь-яких знахідок чи залишків археологічних об'єктів не виявлено.

Знахідки. Виявлені матеріали належать винятково до скіфського часу. В основному, — це уламки ліпної кераміки (21 фр., з них — вінце горщика, 4 денця, 15 уламків стінок, 2 вінця мисок), а також пряслице та кам'яний терочник.

Вінце *горщика* тюльпаноподібного профілю прикрашене по краю пальцевими защипами, нижче — розрідженими круглими проколами. Ще нижче, на плічках, посудина орнаментована скошеними насічками, нанесеними нігтем чи паличкою (рис. 7: 2). З чотирьох денець горщиків — три не мали виступу піддону. На двох денцях містилися невиразні відбитки зернівок рослин (рис. 7: 4-5).

Стінки ліпних горщиків переважно грубі, шерехаті (рис. 20), лише на п'яти уламках поверхня виявилася злегка підлощеною. Черепок на зламі здебільшого пористий, частіше двоколірний, з білими включеннями різних розмірів.

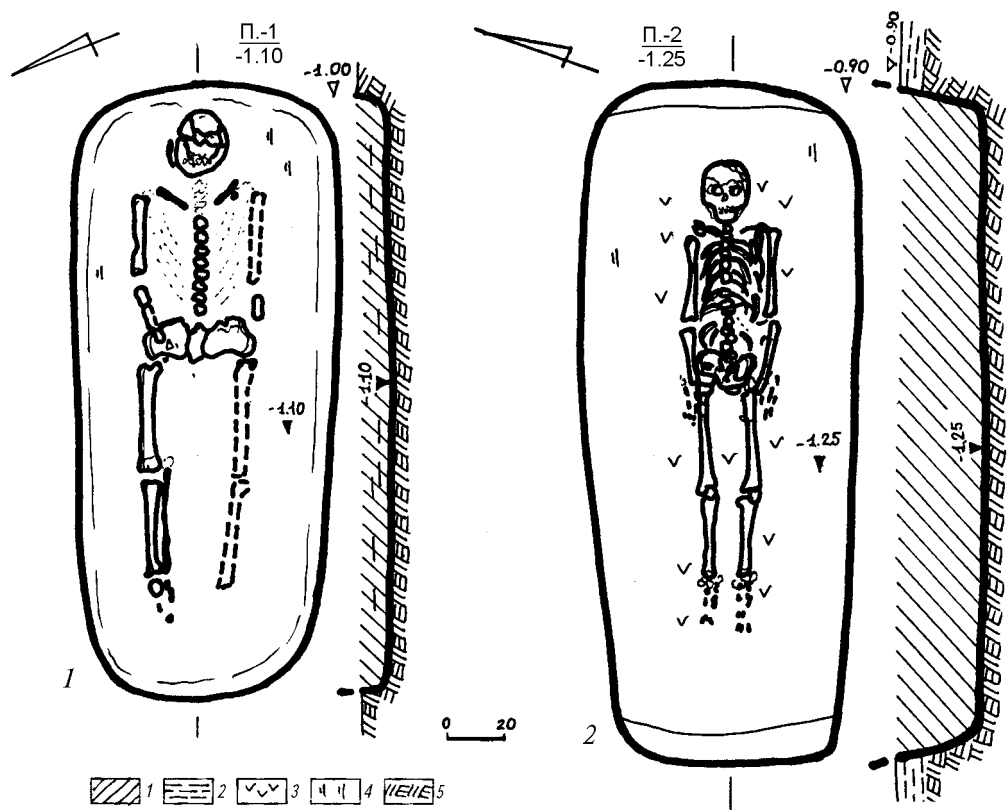

Рис. 8. Більськ, с., «Поле 2-ї бригади», ур. Поховання 1 (1) і 2 (2).

Умовні позначення: 1 – чорноземне заповнення; 2 – суглинок;
3 – тлін підстилки; 4 – вуглини; 5 – материк.

Вінця мисок мали горизонтально обрізаний, відтягнутий до середини, звужений край. Їх поверхня підлискована світло-сірого кольору. Черепок на зламі щільний, двоколірний (сірий і чорний) (рис. 7: 1).

Пряслице – біконічної форми (Радзівська 1979, рис. 1; Шрамко 1983), з добре лискованою поверхнею темно-сірого кольору. Висота виробу – 2,5 см, максимальний діаметр – 2,8 см, діаметр отвору, пробитого зверху, – 0,35–0,40 м (рис. 7: 6).

Терочник з сірого граніту мав добре виражену робочу горизонтальну площину (рис. 7: 3).

Отже, виявлений жертovníк, віддалений від ряду забудови і розміщений на пануючому підвищенні край селища, нагадує вже відомі для Більського городища комплекси, хоча і певним чином відрізняється від них значно простішими формами та невеликими розмірами.

На території поселення виявлено й кілька ґрунтових поховань скіфського часу, котрі склали невеликий (родинний – ?) могильник, влаштований неподалік одного із жител. Вірогідно, виявлений некрополь є провідним типом поховань для рядового населення селища, принаймні, за пізньоскіфського часу. Заможним членам громади на той час ще споруджували насипи невеликих курганів, а всі інші мешканці залишалися похованими у ґрунтових могилах.

Поховання 1 досліджувалося у кв. 40-41/С у південно-східній частині розкопу – майданчика свердловини, у надсхиловій частині плато, з рівня залягання материка (рис. 2: *п. 1*), тобто, глибини 1,0 м від «0». Влаштоване у видовженій прямокутній в плані зі скругленими кутами ямі розміром 0,83-0,94 x 2,15 м (1,9 м²), впушеної на глибину 1,10 м від «0» (0,65 м від рівня стародавньої денної поверхні). Остання була незначно розширена в оголів'ї та зорієнтована за довгою віссю у напрямку — схід — південний схід — захід — північний захід (рис. 8: *1*). Стінки в основі були дещо скругленими до вирівняного дна.

Заповнення суглинисто-чорноземне, з домінуванням ґрунту викиду, майже не «читалося» зверху. Похований — чоловік, у віці 25-30 років, зростом 166,0-168,0 см, лежав випростано на спині посеред ями, головою на схід-південний схід, руки — вздовж тулуба, кисть правої руки — на миску, лівої — під тазом, ноги — випростані (рис. 8: *1*). Зліва неподалік черепа відзначена пара вуглин, ще одна вуглина — біля кісток правої руки. Слідів підстилки і перекриття не виявлено.

Поховання 2 виявлене у кв. 42-43/МН в східній частині майданчика свердловини, у надсхилі плато, з рівня залягання передматерика (рис. 2: *п. 2*), тобто, глибини 0,9 м від «0». Здійснене у видовженій прямокутній в плані зі скругленими кутами ямі розміром 0,80-0,98 x 2,34 м (2,1 м²), впушеної у материк на глибину 1,25 м від «0» (0,80 м від рівня стародавньої денної поверхні), незначно розширеній в оголів'ї та зорієнтованій за довгою віссю у напрямку — північний схід — південний захід (рис. 8: *2*). Впушене з рівня стародавньої похованої поверхні. Коротші стінки ями незначно звужені до вирівняного дна, розміри якого склали 0,80-0,93 x 2,13 м. Заповнення чорноземне, з прошарком суглинку від викиду, погано «читалося» в плані, яма простежена лише за меншою щільністю вмісту.

Анатомічно повний скелет похованої — жінки, у віці 25-30 років, зростом 160,0-162,0 см, зберігся добре, що дозволило відтворити надану позу. Похована лежала випростано посеред ями на спині, головою на північний схід, руки — вздовж тулуба, кисті — на стегнах, ноги випростані, стопи витягнуті (рис. 8: *2*).

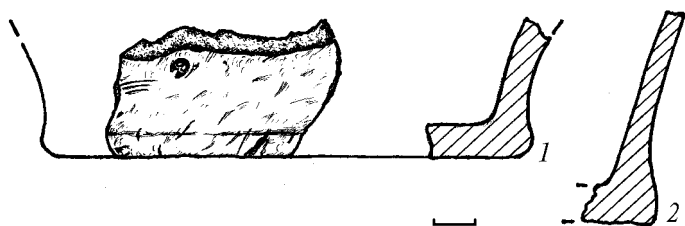

Рис. 9. Більськ, с.,
«Поле 2-ї бригади», ур.
Поховання 2.
Уламки ліпної
кераміки із
заповнення.

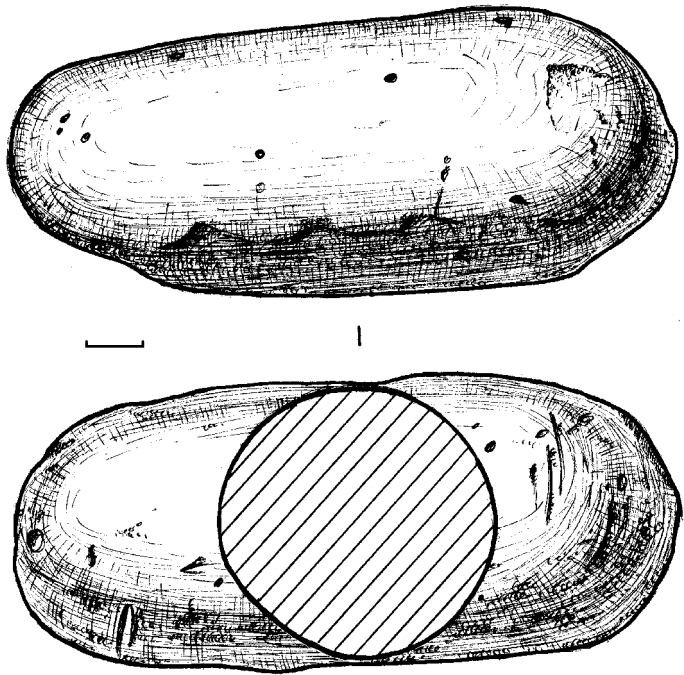
На третьому спинному хребці відзначені сліди враження стрілою, отриманого задовго до смерті. Найявна консолидація кістки. Форма враження нагадує рівнобедрений трикутник. На краях дефекту наявний кістяний гребінь в 1 мм висотою над рівнем кісткової тканини, що охоплює всю вражену поверхню. Травмуючий агент також мав форму рівнобедреного трикутника завширшки у 5 мм, що співпадає з розмірами вістря стріли (визначення канд. мед. наук *А.В. Артем'єва*).

Під кістками і навколо скелету виявлені сліди підстилки у вигляді рослинного тліну. Зліва від черепа, у північно-східному кутку ями, на дні відзначена вуглина, ще одна — неподалік правого плеча похованої. Предметів супутнього інвентарю і залишків перекриття не виявлено.

У заповненні ями знайдені три уламки ліпних горщиків, два з яких — фрагменти донець зі злегка виступаючим піддоном і шматок стінки. Наліжать двом ліпним посудинам з підлискованою поверхнею (рис. 9). Черепок на зламі одноколірний — чорний, з дрібними білими включеннями. Фрагменти, вірогідно, походять зі складу тризни, звідки й потрапили до заповнення.

Виявлені на селищі поховання його мешканців, що здійснені у материкових неглибоких ямах неподалік від житла, влаштовані у східному секторі орієнтації. Це захоронення чоловіка та жінки зрілого віку, які, напевне, могли мешкати у дослідженому поряд житлі — об'єкті 14. До речі, вони нагадують безінвентарні ґрунтові поховання на віддаленому за 0,6-0,7 км на захід Перещепинському курганному некрополі з досліджень 2002 р. (*Кулатова 2006, с. 33 – 37; Кулатова, Супруненко 2010, с. 142 – 144*). У похованих в ур. «Поле 2-ї бригади» та на Перещепинському ґрунтовому могильнику відзначаються схожі форми зубних відкладень у фронтальному сегменті зубних дуг, що дозволяє онтологу вважати їх близькими.

3-поміж речових матеріалів з господарської ями 12 є також виразний предмет культового характеру. Він має вигляд *циліндра* з округлими боками (рис. 10). Виготовлений з дуже щільної глиняної маси, добре випалений, з поверхнею оранжево-сіро-чорного кольору. Зовні зі всіх боків помітні відбитки зернівок проса звичайного (визначення канд. іст. наук *С.А. Горбаненка*). Вірогідніше за все, він також є подібним до описаних вище вотивним

*Рис. 10. Більськ, с.,
«Поле 2-ї бригади», ур.
Яма 12.
Вотивний виріб.
Кераміка.*

«хлібцем» — культовим артефактом жертвоприношення на домашній вівтар богів родючості.

Безсумнівно, найбільший інтерес з-поміж знахідок викликає група ліпних предметів, котрі мають вигляд своєрідних «пиріжків», з відбитками проса на поверхні. Імовірно, вони також, як і глиняні коржі чи хлібці, використовувалися під час відправлення землеробських культів. Варто підкреслити, що знахідки подібних «пиріжків» зустрічаються вкрай рідко на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на території Більського городища виявлені вперше.

У цілому, речовий комплекс з поселення має досить пізній вигляд. Це стосується ліпного посуду — як його асортименту, характеру обробки поверхні, так й орнаментатії. Аналогічна кераміка широко відома на селищах, що датуються пізньоскіфським часом, — кінцем V — IV ст. до н. е. Показовою рисою є майже повна відсутність на горщиках орнаменту у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими защипами. Досить пізній час існування поселення підтверджує і знахідка бронзового наконечника стріли V — IV ст. до н. е.

Досліджені об'єкти та різноманітні артефакти вказують на господарчі заняття мешканців поселення, провідними серед яких були землеробство і розведення худоби. Про перше з них свідчать специфічні земляні споруди — так звані господарські і зернові ями, наявність уламків кам'яних зер-

нотерок, глиняних виробів з відбитками зернівок, що застосувалися під час відправлення землеробських культів. Про друге — кістки домашніх тварин, судячи з яких мешканці селища розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Мисливство і рибальство не займало значного місця у господарстві цього населення, яке також виготовляло ліплений посуд, знаряддя праці з каменю, а жінки займалися прядінням і ткацтвом. Обмаль предметів з металу не дозволяє зробити висновки щодо розвитку металообробки.

Згадаємо, що поруч з цим поселенням, а точніше — напроти нього, через вибалок, на невеликій відстані розташоване селище в ур. Лісовий Кут, що досліджувалося протягом кількох років С.А. Скорим (*Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортых, Белозор 2000; 2001*). Матеріали розкопаного тут подвір'я дозволили датувати його в рамках першої половини V ст. до н. е. (*Скорый, 2008, с. 169*), тобто, віднести до більш раннього часу, ніж досліджену частину поселення в ур. «Поле 2-ї бригади».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава: Археологія, 2000. — 234 с.

Колода В.В. Коллекция культовых предметов скифского времени (из фондов Харьковского педуниверситета) // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков: Изд-во ХНУ, 2008. — С. 91 — 99.

Кулатова І.М. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, 2006. — [Вип. III]. — С. 33 — 38.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 200 с.: іл., 6 кол. вкл.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — К. — Полтава: Археологія, 2005. — 100 с., іл., вкл.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году. — К.: ИА НАНУ, 1997. — 24 с.: ил.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году. — К.: ИА НАНУ, 2000. — 60 с.: ил.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году. — К.: ИА НАНУ, 2001. — 72 с.: ил.

Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.

Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / Мат-ли підг. О.В. Белько, І.М. Кулатовою, О.Б. Супруненок, Б.І. Золотницьким. — Полтава: Археологія, 2001. — 8 с.

Перелік найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище» / Укл. О.В. Белько, І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 4 – 8.

Радзиевская В.Е. Техника прядения у населения лесостепной Скифии // Археологія. — К.: Наукова думка, 1979. — № 32. — С. 19 – 26.

Скорый С. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999-2001 и 2004 гг.) // Revista Arheologica. — Кишинёв, 2008. — Vol. IV. — № 1. — С. 146 – 179.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження в урочищі Поле 2-ї бригади в ході облаштування свердловини № 404 Більського НГКР на території Більського городища у Котелевському районі Полтавської обл. в 2009 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2008/28. — 135, 8, 2 арк.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні в Більську // АДУ — 2010. — К. — Полтава: ІА НАНУ; Археологія, 2011. — С. 330 – 332.

Супруненко О.Б., Скорый С.А., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в урочищі Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільської ради Котелевського району Полтавської обл. в 2008 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2008/96. — 91 арк., 191 рис., інв. опис — 40, 8 арк.

Супруненко О., Шерстюк В. Польовий стан селітроварів на Більському городищі // Переяславіка: наукові записки Нац. іст.-етногр. зап. «Переяслав». — Переяслав-Хмельницький, 2011. — Вип. 5 (7). — С. 362 – 372.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2009. — № 1 (25). — С. 78 – 97.

Супруненко О., Шерстюк В., Пуголовок Ю. Селітряна варниця на Більському городищі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — Вип. 19. — С. 174 – 179.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010а. — 96 с., 4 кол. вкл.

Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. — 135 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — 187 с.

Шрамко Б.А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Полтав. літератур, 1994. — Ч. 2. — С. 195 – 197.

А.Б. Супруненко

**КУЛЬТОВЫЕ И ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБЪЕКТЫ
НА ПОЗДНЕСКИФСКОМ ПОСЕЛЕНИИ В ур. «ПОЛЕ 2-й БРИГАДЫ»**

Резюме

Приводятся результаты обследований поселения позднескифского времени в урочище «Поле 2-й бригады» над Бельским озером, к западу от с. Бельск Котелевского района на Полтавщине, в пределах Большого укрепления Бельского городища.

Публикуются несколько культовых комплексов V – IV вв. до н. э. и материалы двух исследованных грунтовых погребений. Особого внимания заслуживает набор votивных «хлебцов», помещенных в качестве жертвы в одну из ям.

Ключевые слова: Бельское городище, «Поле 2-й бригады», позднескифское время, жертвенник, культовые керамические изделия, погребения.

Suprunenko A. B.

**OBJECTS OF MORTUARY RELIGIOUS AT THE TERRITORY OF LATE
SCYTHIAN SETTLEMENT IN A TRACT “POLE OF THE 2nd BRIGADE”**

Summary

Here are the results of examining of late Scythian settlement in a tract “Pole of the 2nd Brigade” above lake of Belsk, to the west of village Belsk, Kotelevsky area, Poltava region. It is situated within the range of Big field work site of ancient settlement Belsk.

The description of several houses of V–IV B.C. and materials of two explored ground interments were published. The main thing that claims attention is a range of votive “small loafs”. They were putted to one of the burial pits as an offering.

Key words: ancient settlement Belsk, “Pole of the 2nd Brigade”, late Scythian, credence table, religious pottery, interments.

УДК 902.21 (477.53+52)

© *О.В. Коротя, О.В. Кравченко, М.І. Овчаренко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак, О.В. Сидоренко, О.М. Шапорда, Р.О. Шевченко, В.В. Шерстюк, А.І. Штанько*

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2013 р.

Публікація присвячена пам'яткам округи Більського городища, які були об'єктами досліджень заповідника у 2013 р.

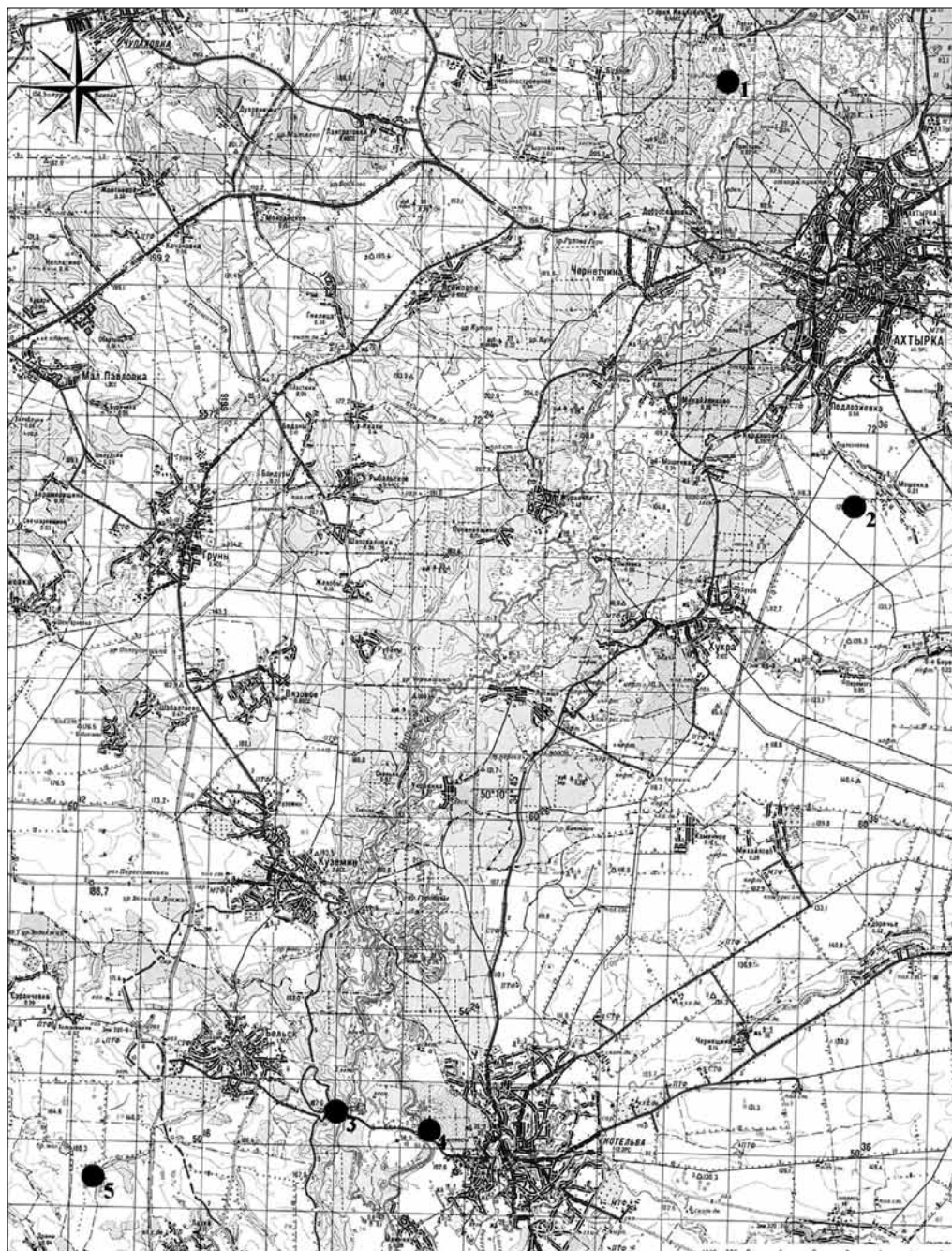
Ключові слова: *округа Більського городища, пам'ятки раннього залізного віку – козацької доби.*

У польовому сезоні 2013 р. ІКЗ «Більськ», із залученням фахівців з інших закладів, було продовжено розвідки широкої округи Більського городища в Сумській і Полтавській обл. (рис. 1). Результати розвідок 2013 р. та вивчення музейних колекцій з мікрорегіону, де знаходяться обстежені пам'ятки, частково висвітлені у літературі (*Приймак, Коротя, Овчаренко, Осадчий, Сидоренко, Шапорда, Штанько, Шевченко, Шерстюк 2014, с. 108 – 111*). Підсумки розпочатих ще у 2005 р. робіт у північно-західному та північно-східному секторах округи Більського городища також в основному введено до наукового обігу (*Коротя, Приймак, Охріменко, Сидоренко 2010, с. 30 – 31; Приймак, Коротя 2010, с. 105 – 107; Приймак 2010а, с. 74 – 97*).

Дослідники розташованого у західному та північно-західному секторах округи Більського городища курганного масиву Скоробір – Осняги – Марченки – Саранчеве поле та Перещепине і прилеглих до останніх дрібних могильників схильні вважати ці некрополі належним мешканцям Західного городища і селищ західної частини Більського городища (Лісовий Кут, Царина могила – Сад та ін.), хоча існують і певні відмінності у поглядах, зокрема, щодо етапів розвитку могильників (*Кулатова, Супруненко 2010, с. 163 – 165*).

Набагато гірше вивчені курганні некрополі, розташовані у східному секторі округи Більського городища. Очевидно, їх слід пов'язувати з могильником Східного городища і розташованих зі сходу селищ Більського городища і його найближчої округи.

У цій публікації, що продовжує і доповнює названі праці, вводяться до наукового обігу матеріали розвідок селищ округи Більського городища – Рубіжне та Мамрої і могильника біля с. Мошенки (Охтирський р-н

*Рис. 1. Більське городище та його округа.
Карта пам'яток, що обстежувалися у 2013 р.*

Сумської обл.). На підставі залучення матеріалів прилеглих пам'яток визначається їх роль та місце в окрузі Більського городища.

Східний сектор округи Більського городища

с-ще Котельва, ур. Рубіжне. Багатошарове поселення відоме за розвідками В.П. Андрієнка 1965 р., І.М. Гавриленка 1996 р. та А.В. Гейка 1998 р. У 2000 р. О.Б. Супруненко проведено невеликі рятівні дослідження у південно-західній частині селища. Пізніше пам'ятка неодноразово оглядалась експедицією ІКЗ «Більськ», а 2013 р. селище було прошурфоване.

В.П. Андрієнко відзначив наявність на пам'ятці різночасових матеріалів переважно бронзового віку, С.І. Воловик виділив у колекції з розвідок В.П. Андрієнка кераміку катакомбної, культури багатопружкової кераміки та бондарихинської культури (малобудківський етап). І.М. Гавриленко виявив знахідки доби пізньої бронзи та ранньослов'янського часу, А.В. Гейком у 1998 р. тут було знайдено кераміку скіфського та ранньослов'янського часів. М.М. Бондар аналізував матеріали з поселення доби ранньої бронзи, І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко, Р.В. Терпиловський – пізньоскіфського часу, автори розділу колективної монографії про старожитності золотоординської доби – О.Б.Супруненко та К.М.Мироненко також розглядали відповідні матеріали селища (*Супруненко, Приймак, Мироненко 2004*).

Поселення тягнеться до ділянки борової тераси лівого берега р. Ворскла, яка у південній частині робить різкий поворот на схід. Унаслідок цього південна частина селища займає край мису, а північна – підвищену ділянку тераси. Висота над рівнем заплави становить близько 3 – 4 м, над рівнем Ворскли – понад 5 м.

Поселення знаходиться справа (за 40 м на північ) від мосту на дорозі від с-ща Котельва до с. Більськ. У південній частині воно зруйноване оголеннями обривів та пошкоджене спорудами Ковпаківського дендропарку (альтанка, окопи, інформаційні щити, столи під накриттями, туалети, ями для сміття тощо). Навпроти поселення, на правому березі річки, знаходиться селищний пляж. Поселення розташоване уздовж краю борової тераси, паралельно новітньому річищу Ворскли (до цього – протока Рубіжна), витягнуте у меридіональному напрямку вузькою смугою шириною в 50-60 м на 350 м. Пам'ятка зайнята сосновими насадженнями, обрив місцями підмивається рікою. Південна частина зруйнована при спорудженні моста та дороги. О.Б. Супруненко помічена концентрація знахідок різних епох у певних частинах поселення (*Супруненко, Кулатова, Шерстюк 2005, арк. 4 – 13*).

Біля столика з накриттям у шурфі № 1 (розміри 2 x 1 м, прив'язаний до крайніх двох стовпів навісу над столиком), виявлено частину приміщення із стовповою ямкою, глибиною – 0,2 м, діаметром до 0,3 м. Ямка материко-

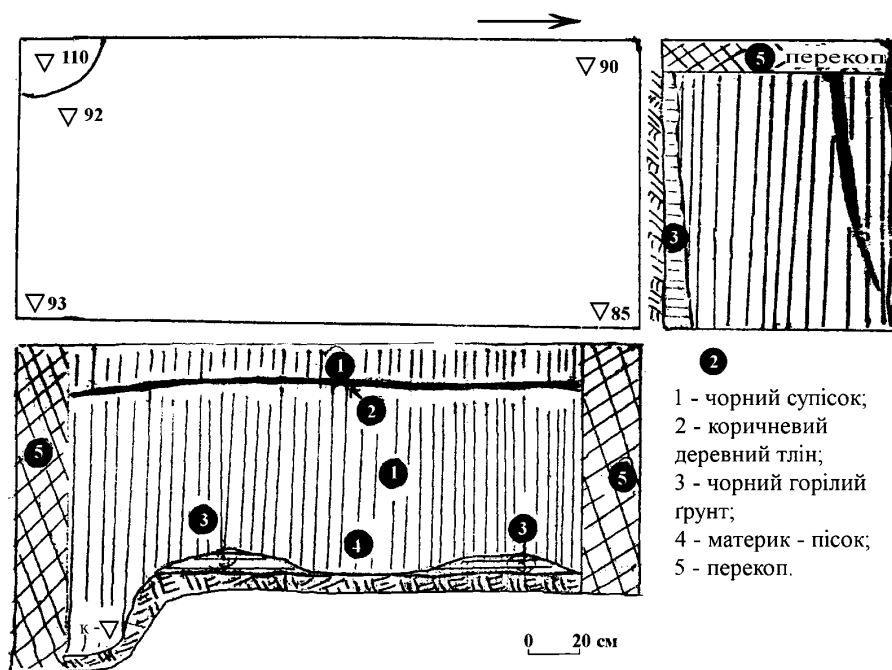

Рис. 2. Рубіжне, ур. Шурф. План.

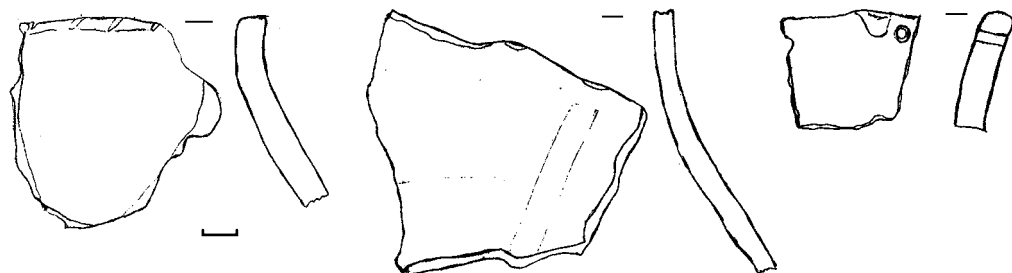

Рис. 3. Рубіжне, ур. Кераміка, отримана під час шурфування.

ва, пошкоджена ямою сучасного стовпа. Піщаний ґрунт і висока вологість через стікання опадів прямо над шурфом не дають можливості для однозначного твердження. Стратиграфія (рис. 2) всіх 4 стінок фіксує неістотні порушення комплексу стовповими ямами навісу та стола. Матеріали з шурфу, глибина якого досягала 1 м, хронологічно промовисті, характерні для скіфського часу (рис. 3). Виявлений у шурфі об'єкт передбачається дослідити у наступному польовому сезоні.

Західний сектор округи Більського городища

с. Лазьки Зіньківського р-ну Полтавської обл., ур. Мамрої. Поселення доби бронзи, раннього залізного віку та черняхівської культури. Пам'ятка відома в літературі за даними розвідок Б.А. Шрамка, О.Б. Супруненка і Р.О. Рейди та розкопок Є.М. Петренка у 1982 р. (*Петренко 1982, с. 13 – 18, табл. XII – XVIII*). Матеріали римського часу з розкопок Є.М. Петренком частково введені до наукового обігу (*Обломский 2003, с. 101, 127; Дидык 2005, с. 179 – 181*). Згідно із повідомленням А.Л. Щербаня, пам'ятка оглядалася розвідгрупою, що працювала у складі експедиції П.Я. Гавриша. Поселення неодноразово обстежувалося експедицією ІКЗ «Більськ», але уточнення меж селища завершилося 2013 р.

Поселення знаходиться між сс. Лазьки і Більськ, південніше могильника Скоробір і на південний схід від майдану «Великий Скоробір». Розташовується на берегах струмка (зараз – обводненої балки) Мамрай. Судячи з відсутності цього і подібних гідронімів у відповідному словнику (*Словник 1979, с. 350 – 363*), назва урочища походить від топоніму Мамрої (Мамраї), який носив хутір ХІХ – ХХ ст. Поселення займає обидва береги балки у місці їх розгалуження на 2 частини, головна з яких, де споруджено ставок, тягнеться у бік с. Лазьки, а друга – спрямована на захід, у бік майдану «Великий Скоробір». Збирання підйомних матеріалів показало, що і на території північного схилу балки, де знаходяться наразі кілька могил хут. Мамрої, і на південно-західному і південно-східному берегах балки, зустрічаються матеріали скіфського часу і черняхівської культури, тобто – це частини одного великого поселення. У літературі вони відомі як селища Мамрої-1 (стикується із могильником Скоробір, там знаходився хутір і збереглося кладовище) і Мамрої-2 (по обох берегах ставка). У 2013 р. було уточнено план селища (рис. 4), неодноразово описаного у звітах і публікаціях.

Північно-східний сектор широкої округи Більського городища

с. Мошенка, Кардашівська сільрада Охтирського р-ну Сумської обл. Курганний могильник 1. Розташований між сс. Хухра та Мошенка, за 4,3 км на північний схід від околиці першого села, за 0,5-0,6 км на захід від ферми, що знаходиться на західній околиці с. Мошенка. Розташовується, як і курганні могильники № № 3-5 біля с. Хухра, неподалік ЛЕП, яка тягнеться у північному – північно-східному напрямку вздовж східної околиці с. Хухра. Могильник знаходиться за 0,2 км на захід від ґрунтової дороги, що веде від сс. Підлозіївка і Мошенка до Хухри (рис. 5).

Могильник знаходиться у глибині другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, за 3 км на захід від лівого корінного берега. Складається з двох насипів, поли яких майже зникаються. Насипи в плані круглі,

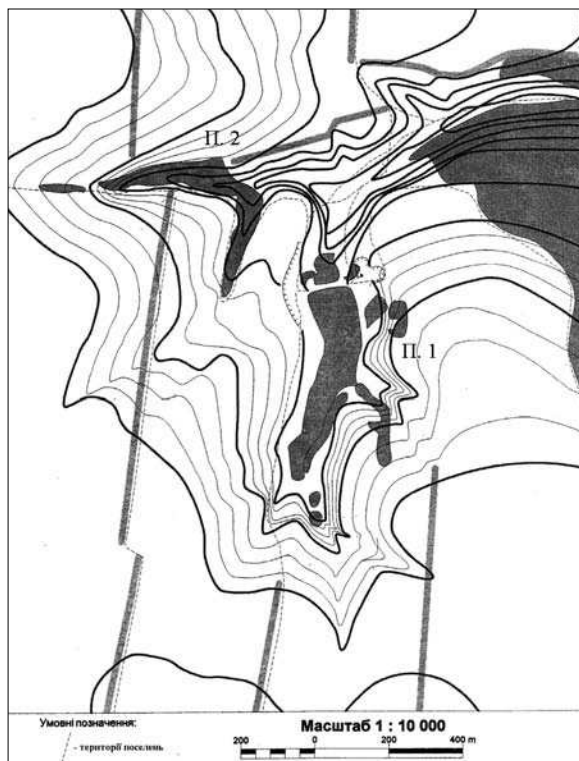

Рис. 4. Мамрої, ур. План розташування селищ Мамрої-1 та Мамрої-2.

Рис. 5. Мошенка, с. Курганний могильник. Схема розташування.

напівсферичні. Діаметр насипу 1 – близько 30 м, висота – до 1 м, 2 – приблизно 20 м і 0,6 м відповідно у висоту. Кургани зазнають оранки. Насип 1 позначений на топографічних картах.

Курганні могильники 1-5 біля с. Хухра відкриті раніше (Приймак 2010, с. 5 – 8), розташовані південніше від цього курганного некрополю.

с. Стара Іванівка, Староіванівська сільрада Охтирського р-ну Сумської обл.
Городище біля с. Стара Іванівка відоме в результаті розвідок Р.С. Орлова у складі експедиції, керованої О.П. Моцею, яка займалася в основному дослідженням комплексу пам'яток біля с. Журавне. Повторно оглядалось розвідувальною групою експедиції Сумського педуніверситету, а в 2013 р. – заповідника «Більск». Городище і селище, розташовані з напільного боку, знаходяться за 2 км на південь від с. Стара Іванівка Охтирського р-ну, в ур. Лиса Гора, на вигині корінного берега рр. Ворскла й Олешня, при впадінні до неї справа останньої (рис. 6). Городище і частина селища знаходяться у лісі; більша частина селища, розміри якого потрібно уточнити, задерновані, раніше розорювалися. Укріплене поселення займає край мису, який здіймається над рівнем заплави на 30 м. Мис виступає від корінного берега у бік заплави, у східному напрямку. З напільного боку від перешийку укріплення відділене ровом і валом серпоподібної форми. Протяжність

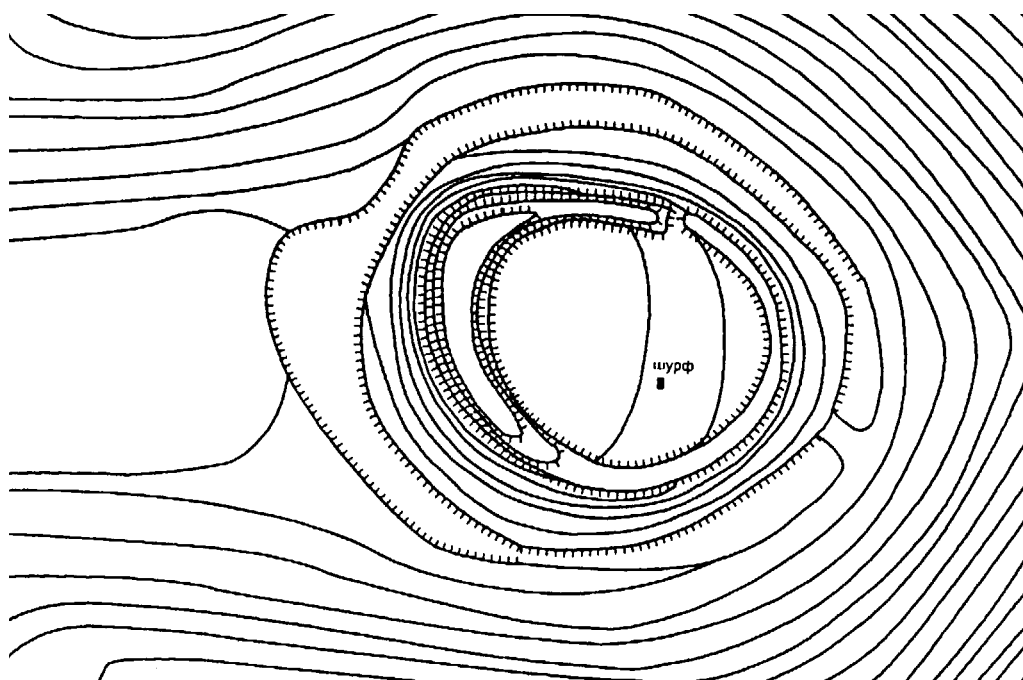

Рис. 6. Стара Іванівка, с. Городище. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті.

укріплень з напільного боку становить в ширину 8 м і 13 м валу й рову відповідно. Висота валу над рівнем майданчика городища перевищувала 2 м, як і на ін. пам'ятках середньої течії Ворскли, крім Опішнянського городища. На бокових ділянках валу, прилеглих до напільного, він був менш потужним, а по краях ще зменшувався. Глибина рову також зростала до центру укріплень, від 1 м по краях до 2-3 м. З півночі укріплення пошкоджені пробитим проїздом. По периметру майданчик городища, що мав розміри 38 x 32 м, був укріплений невисоким валом і ескарпом, ширина якого становила 5 м. На майданчику простежені западини, котрі належали, очевидно, як і в багатьох інших випадках, напівземлянковим спорудам, а також численні грабіжницькі шурфи, з яких походять уламки кераміки роменської культури. Одне із зазначених пошкоджень було зачищене, там же зібрані фрагменти двох горщиків, котрі вдалося графічно відтворити (рис. 7). Потужність культурного шару за даними зачистки, яка була здійснена в оголенні довжиною в 1 м, досягає 0,4 м.

Деякі підсумки і перспективи вивчення округи Більського городища

Сукупність оточуючих Більське городище пам'яток є тим контекстом, з якого стає зрозумілою їх роль в окрузі Більського городища. Досліджен-

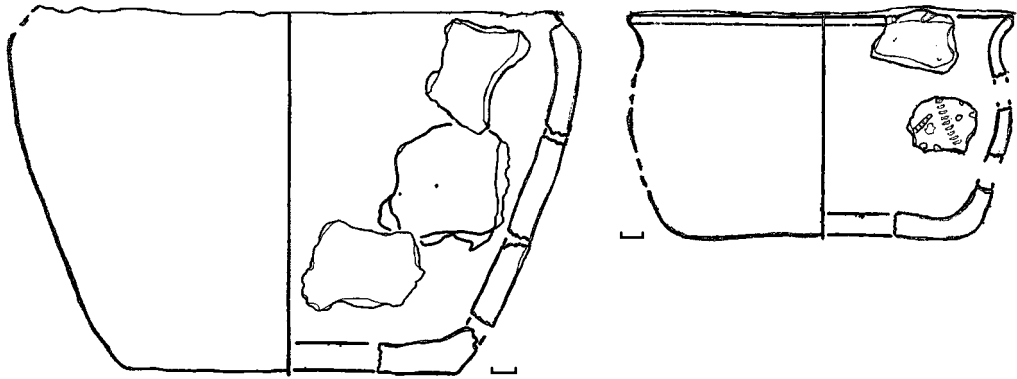

Рис. 7. Стара Іванівка, с. Городище. Реконструкція форм роменського посуду із зачистки.

ня старожитностей округи у 2013 р. дозволили отримати нові матеріали щодо описаних пам'яток, а також зрозуміти їх взаємозв'язок з матеріалами, що походять безпосередньо з Більська. Це стосується різних епох: від доби бронзи до виникнення Більського городища, а також періоду, коли воно вже перестало функціонувати за призначенням (Шрамко 1987), тобто римського часу і середньовіччя.

Як відомо, на селищі Мамрої-2, у розкопі Є.М. Петренка, крім неодноразово проаналізованих фахівцями яскравих матеріалів римського часу, було виявлено й виразні знахідки бондарихинської культури. Необхідно проаналізувати ці та ін. матеріали бондарихинської культури всього Більського мікрорегіону. Навіть первинний аналіз розташування селищ і випадкових знахідок із західного сектору округи Більського городища вказує на необхідність зіставлення їх хронології. Зокрема, це стосується також кількох об'єктів (ям) з дослідженого В.В. Приймаком у 2005 р. селища біля с. Більськ (поряд зі вже не існуючими с. Холодівщина та птахофермою), комплексу спорядження воїна-вершника із Західного городища (Вальчак 2014, с. 31 – 35) та селищ бондарихинської культури, вивчених раніше Г.Т. Ковпаненко, зокрема, опорного для цього мікрорегіону – Хухри. Західне укріплення займає середнє положення у домінуючому на той час місці над долинами р. Суха Грунь та струмків Мамрай (Мамраї) і Тарапунька. Укріплення Західного городища на сьогодні частково візуально закривають собою від оточуючої місцевості територію його центру, звідки походять знахідки періоду існування бондарихинської культури. Це дозволяє висловити припущення, що тут, у районі знахідок спорядження воїна-вершника існувало або культове місце (святилище - ?), або невеликий некрополь населення доскіфської доби. Принаймні, для селищ бон-

дарихинської культури притаманні інші топографічні умови (присутність тут якогось іншого населення, тим більше з Центральної Європи, більш, ніж сумнівна). Та й топографія Західного городища виглядає не бездоганною з точки зору фортифікації. Потужність укріплень лише б виграла, якби вони проходили по берегах струмків, західніше, включаючи в себе територію, де знаходиться могильник Перемірки. Спостереження за тра-сами шлейфів вздовж Тарапуньки і в ур. Перемірки свідчать, що долина струмка у давнину мала стрімкі схили, які могли бути посилені ескар-пуванням, як і на багатьох інших городищах скіфського часу.

Можливо, цим фактом пояснюється і наявність на Західному укрі-пленні архаїчних матеріалів, і досліджених тут же, в урочищі Перемірки, О.Б. Супруненок та І.М. Кулатовою найраніших поховань скіфської доби та т.п. артефактів з Більського мікрорегіону, а також їх культурна неод-норідність. Утім, звичайно, припущення щодо спорудження укріплень Західного городища навколо більш раннього культового місця потребує всебічного аналізу фахівців і передбачає дискусію з даного питання. На культовий характер Західного городища можуть вказувати і велика кіль-кість зольників на городищі, і знахідки на останньому предметів римської доби, хоча об'єктів черняхівської культури житлового і поховального ха-рактеру тут досі не виявлено.

Стосовно курганів біля с. Мошенки, Хухри і ін., розташованих між околицями Котельви й Охтирки, то вони належали до одного масиву на-сипів, що приурочені до ділянок борової тераси лівого берега Ворскли, наближених до схилів лівого корінного берега. Від цього масиву курганів поселення Хухра (*Ковпаненко 1967, с. 15 – 16*) віддалене на 2-4 км на захід. Єдиним дослідженим курганом, розташованим у подібних топографічних умовах, є Безіменна могила на північній околиці Котельви, розкопана Б.А. Шрамком (*Скирда 2008, с. 129*). Кургани можуть датуватися й епохою бронзи, і раннім залізним віком, принаймні, його початком, судячи з кон-тексту розташованих на даному відрізьку середньої течії Ворскли селищ та складу досліджених у згаданому насипі поховань.

Городища біля сс. Стара Іванівка, Скелька, Куземин, Глинське склада-ють групу роменсько-давньоруських пам'яток, що знаходяться у процесі вивчення. Їх роль, у порівнянні з розташованими вище проти течії Вор-скли аналогічними об'єктами, які досліджені значно краще (Журавне, За-річне, Ніцаха, Хотмизьк), та нижче за течією річки (Полтава, Нові і Старі Санжари) з'ясована недостатньо, так само, як і співвідношення із Опіш-нянським городищем та передуючими останньому старожитностями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Дидык В.В.** Лепная керамика вельбарско-пшеворского типа в черняховских древностях Днепро-Донецкой лесостепи // Древности. – 2005. – Харьков, 2005. – С. 178 – 186.
- Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
- Коротя О.В., Приймак В.В., Охріменко А.І., Сидоренко О.В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь – Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Котельва – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 29 – 73.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с.
- Обломский А.М.** Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III – первая половина V в.н.э.). – М.: Наука, 2003. – 255 с.
- Петренко Е.Н.** Отчет об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/113. – № 20547 – 20548. – 18 арк.
- Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження ІКЗ «Більськ» у 2009 р. // НА ІА НАНУ. – Надх. 2010 р. – 22 арк.
- Приймак В.В., Коротя О.В.** Поселення басейну р. Грунь-Ташань // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14-16 серпня 2010 р.). – К. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 105 – 107.
- Приймак В.В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Котельва – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010а. – С. 74 – 97.
- Приймак В.В., Коротя О.В., Овчаренко М.І., Осадчий Є.М., Сидоренко О.В., Шапорда О.М., Штанько А.І., Шевченко Р.О., Шерстюк В.В.** Розвідки в окрузі Більського городища // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В.Черненка (1934-2007). – К. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 108 – 111.
- Скирда В.А.** Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Б.А. Шрамко. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 121 – 129.
- Словник гідронімів України.** – К.: Наукова думка, 1979. – 783 с.
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.** Золотоординські старожитності Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. – К. – Полтава: Археологія, 2004. – 92 с.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В.** Звіт про археологічні обстеження в околицях смт. Котельва Полтавської області влітку 2000 року // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – 2005 р. – Ф. е. – Спр. 400.
- Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 187 с.

**А.В. Коротя, А.В. Кравченко, М.И. Овчаренко, Е.Н. Осадчий, В.В. Приймак,
А.В. Сидоренко, О.Н. Шапорда, Р.А. Шевченко, В.В. Шерстюк, А.И. Штанько**

ИССЛЕДОВАНИЯ ОКРУГИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА В 2013 г.

Резюме

Публикация вводит в научный оборот новые материалы, происходящие из известных многослойных памятников округи Бельского городища от эпохи бронзы до позднего средневековья.

Памятники возле пгт Котельва (ур. Рубежное) и с. Лазьки (ур. Мамрой) с материалами финала эпохи бронзы и скифского времени входят в округу Бельского городища. Городище и селище раннего и развитого средневековья возле с. Старая Ивановка и курганный могильник эпохи бронзы – раннего железного века вблизи с. Мошенка (Ахтырский район Сумской обл.) находятся в пределах широкой округи Бельского городища. До настоящего времени эти памятники практически не были известны.

В работе выдвинуты аргументы в пользу сооружения укреплений Западного городища вокруг культового места предшествующей эпохи, а также принадлежность курганов у сс. Хухра, Мошенка, смт Котельва (Безымянная могила) к некрополю населения Восточного укрепления и тяготеющих к северо-восточной части Большого укрепления Бельского городища открытых поселений.

Ключевые слова: окрестности Бельского городища, памятники раннего железного века – казацкой эпохи.

**O.V. Korotia, O.V. Kravchenko, M.I. Ovcharenko, E.M. Osadchii, V.V. Pryimak,
O.V. Sidorenko, O.M. Shaporda, R.O. Shevchenko, V.V. Sherstiuk, A.I. Shtan'ko**

INVESTIGATION OF THE BELSK HILLFORT AREA IN 2013

Summary

The article introduces into scientific usage the new materials which come from the famous multilayer monuments in Belsk Hillfort area from the bronze epoch up to late Middle Ages.

The monuments near the village of Kotelva (Rubezhnoie natural landmark) and village of Laz'ki (Mamroi natural landmark) with the materials of the ending of the bronze epoch and Scythian Period are included into Belsk Hillfort area. The hillfort and settlement of the early and developed Middle Ages near the village of Stara Ivanovka and mound grave burial of bronze epoch – early iron age near the village of Moshenska (Akhtirka District, Sumi Region) are situated within a territory of Belsk hillfort area, these monuments were practically unknown to science up to nowadays.

In the article the arguments are put forward in benefit of building of the Western hillfort fortifications around the religious place and belonging the mound graves near the village of Khukhria, village of Moshenska, village of Kotelva (Nameless Grave) to the necropolis of the Eastern fortification and drawn to the North-Eastern part of the Great fortification of Belsk Hillfort discovered settlements.

Key words: district of site of ancient settlement Bilsk, findings of early Iron Age – Cossack era.

УДК 94/903.23 (477.52)"16/17"

© О.В. Коротя, Є.М. Осадчий

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ СЕЛІТРОВАРІННЯ (за матеріалами обстежень курганних могильників поблизу с. Грунь)

Подані підсумки натурних обстежень 2013 р. майданів округи Більського городища та результати їх вивчення за допомогою методів комп'ютерного моделювання. Завдяки використанню GIS-технологій вдалося побудувати 3D моделі майданів та створити карту місцевості, де вони розташовані.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, Більське городище, селітроваріння, майдани.*

Більське городище – одна з грандіозних фортифікаційних пам'яток, розташованих на межі Степу і Лісостепу, на поч. XVII ст. стає одним з центрів видобування селітри. Значення цього промислу для Речі Посполитої підкреслює факт утворення королівським указом спеціальної промислової провінції – Селітряної держави. На території Середньої Ворскли навколо Більського городища сконцентровано значну кількість курганів та курганних могильників, що містять природну селітру. Видобуток цієї сполуки був процесом довготривалим, пов'язаним з переміщенням значного об'єму ґрунту, доставкою води і палива.

Однією з особливостей технологічного процесу виварення селітри були рештки промитого і складеного ґрунту. Такі відвали мали назву «вуса» або «бурти». Їх розташування, поряд з рештками курганного насипу, створювало неповторні комплекси земляних насипів та заглиблень. Так у результаті виварення ґрунту з курганів утворювалися кільцеподібні та підковоподібні насипи, поряд з якими містилися довгі відвали відпрацьованого ґрунту.

Ці об'єкти є надзвичайно складними для фіксації, адже мають різні висотні показники (багато вершин та заглибин). У кінці XIX – на початку XX ст. значну кількість майданів було зафіксовано В.Г. Ляскоронським, проте атрибуція цих об'єктів була найрізноманітнішою – від святилищ до городищ кочовиків (*Ляскоронский 1907, с. 419 – 434*). Археологічні дослідження В.О. Городцова на Західному укріпленні Більського городища довели, що підковоподібні насипи з внутрішнього боку валу є рештками селітряного виробництва (*Городцов 1906, с. 93 – 161*). Зрештою, накопичення досвіду та

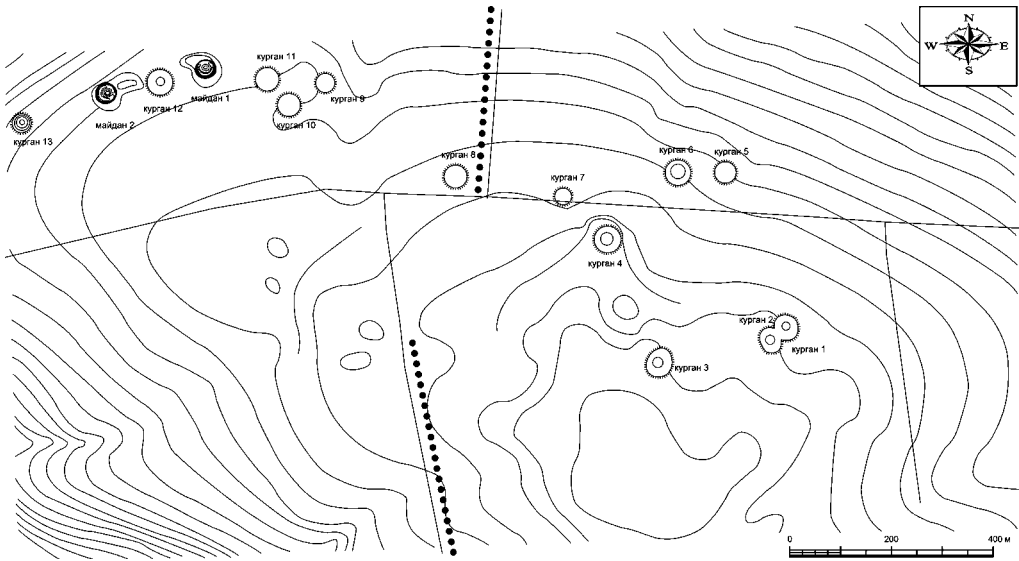

Рис. 1. Грунь, с., Охтирський район. Курганний могильник 1.
План. 2013 р.

археологічні дослідження кількох поколінь археологів беззаперечно довели належність майданів до об'єктів селітряного промислу козацької епохи.

Одним із завдань, вдало реалізованим ІКЗ «Більськ», було картографування курганів та курганних могильників навколо Більського городища. Серед курганних насипів виявлено і ті, що у XVII – XVIII ст. виявилися розвареними на селітру. З-поміж таких могильників існують два, що розташовані поблизу с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл.

Курганний могильник 1 розташований за 1,03 км на південь від с. Грунь. Займає підвищення лівого берега р. Грунь.

Найбільші насипи обстежені П.Я. Гавришем 1986 р., західна їх частина – В.В. Приймаком 2006 р. У 2013 р. В.В. Приймаком та авторами знято повний план могильника (*Гавриш 1986, с. 8 – 9; Коротя 2010, с. 36 – 37*). Останній складається з 13-ти курганів та двох майданів (рис. 1).

Курган 1 має діаметр 51 м і висоту 1,3 м. Курган 2 – діаметр 50 м і висоту 1,3 м. Насипи злилися полами. Курган 3 має діаметр 48 м і висоту 1,5 м. Курган 4 досяг діаметру 50 м і висоти 1,6 м. Курган 5 має діаметр 40 м і висоту 1 м. Курган 6 – відповідно – 50 м і 1,7 м; курган 7 – 30 м і 1 м; курган 8 – 45 м і 1 м; курган 9 – 37 м і 1 м; курган 10 – 45 м і 1 м; курган 11 – 46 м і 1 м; курган 12 – 50 м і 1,4 м; курган 13 – 37 м і 4 м. Майдан 1 – підковоподібної форми. Прохід знаходиться з півночі. Діаметр насипу становить 60 м, максимальна висота 4,5 м. Яма лійкоподібної форми. Дно має форму, на-

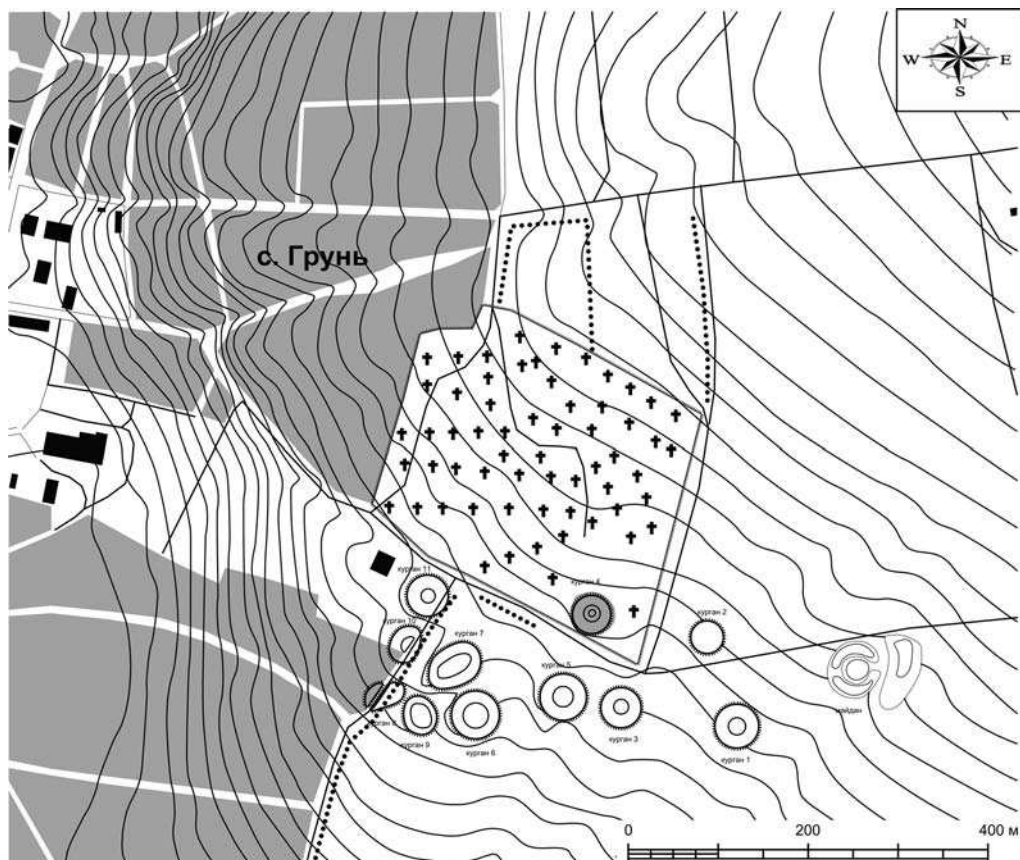

Рис. 2. Грунь, с., Охтирський район. Курганний могильник 2.
План. 2013 р.

ближену до квадрата. Глибина ями – 3 м. У північно-східній частині майдану знаходиться викид відпрацьованого ґрунту трикутної в плані форми розмірами 33 x 30 м, висотою 1,3 м.

Майдан 2 – підковоподібної форми. Діаметр насипу становить 57 м, висота – 3,5 м. Прохід розташований у східній частині. Яма лійкоподібної форми глибиною 2,5 м. Зі східного боку майдану знаходиться викид вивареного ґрунту овальної форми розмірами 52 x 38 м і висотою 1,5 м.

Курганний могильник 2 (рис. 2) розташований на східній околиці села, південніше кладовища. Займає підвищення лівого берега р. Грунь.

Виявлений В.В. Приймаком 2006 р. У 2013 р. ним же та авторами було підготовлено повний план могильника (Коротя 2010, с. 37–38), що складається з 11-ти курганів та 1 майдану. Курган 1 має діаметр 50 м і висоту 1,4 м; курган 2 – 37 м і 0,5 м відповідно; курган 3 – 45 м і 1,5 м; курган 4 – 42 м

і 2,5 м; курган 5 – 52 м і 1,7 м; курган 6 – 55 м і 1,7 м; курган 7 – 42 x 35 м і 1 м; курган 8 – 43 x 32 м і 1 м; курган 9 – 44 м і 1,4 м; курган 10 – 42 x 33 м і 1,4 м; курган 11 – 16 м і 1,5 м. Майдан 1 – підковоподібної форми. Діаметр насипу становить 63 м, висота – 1,4 м. Прохід знаходиться у східній частині. По центру розташована округла яма глибиною 1 м. Зі східного боку є овальний викид вивареного ґрунту розмірами 83 x 37 м і висотою 1,4 м.

Рештки могильників містять добре збережені кургани та майдани, що можуть бути музеєфіковані і стати об'єктами екскурсійного огляду. Проте, навіть виготовлення облікової документації та вимежування курганів з наступним виведенням цих земель з сільськогосподарського виробництва не вирішить проблем вільного доступу до пам'ятки та її повноцінного огляду. Одним з критеріїв музеєфікації нерухомих пам'яток є їх оглядовість. Часто майдани розташовані серед угідь, що обробляються, таким чином втрачається можливість ознайомлення з їх особливостями. Одним з варіантів вирішення цієї проблеми є створення комп'ютерної просторової моделі для показу на мобільних платформах. Така модель дає змогу не тільки в деталях ознайомитися з нерухомим археологічним об'єктом, а й з'ясувати його місце у навколишньому ландшафті. Для побудови моделі необхідно провести натурні обстеження з наступною комп'ютерною обробкою матеріалів, що й було здійснено авторами восени 2013 р.

Майдани є одними з найскладніших за своєю структурою археологічних пам'яток, тому їх графічне відображення вимагає поєднання висотних і просторових складових в одному плані (рис. 3). Для детального відображення елементів майдану було використано дані топографічної зйомки, де наявні відомості про форму та висоту майданів. За допомогою ізоліній з перетином 0,5 м було накреслено плани всіх майданів та курганів. Отримана карта містила чіткі зображення курганів та майданів, рельєфу місцевості та розташованого поруч населеного пункту. Таким чином, створено топографічну карту масштабу 1:10 000 м з перетином ізоліній 1 м. Топографічна карта будувалася на планшеті, що мав кутові координати.

Наступним кроком стало створення 3D моделі місцевості. Отримана об'ємна карта відображала падіння висоти через 1 м. Створена таким чином карта має висотну сітку і просторові моделі археологічних об'єктів – курганів та майданів.

Фінальною дією у створенні комп'ютерної просторової моделі стало накладання кількох шарів зображень, що мали однакові кутові координати.

У результаті отримано знімок місцевості, що реально відображає особливості рельєфу, розташування археологічної пам'ятки та можливість огляду її під різними кутами. Така модель має значення не тільки як елемент туристичного маршруту, а й може використовуватися у наукових та пам'яткоохоронних дослідженнях.

Коротя О.В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) / О.В. Коротя, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, О.В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е – I тис. н.е.): зб. наук. пр. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, Техсервіс, 2010. – С. 29 – 73.

Ляскоронский В. Г. К вопросу о курганах – городищах – майданах / В. Ляскоронский // Тр. XIII Археол. съезда. – М.: МАО, 1907. – С. 419 – 434.

А.В. Коротя, Е.Н. Осадчий

**МУЗЕЕФИКАЦИЯ ОБЪЕКТОВ СЕЛИТРОВАРЕНИЯ
(по материалам обследования курганных могильников у с. Грунь)**

Резюме

Работа посвящена результатам обследований одних из самых сложных в картографировании памятников – майданам. Эти объекты селитроварения имеют сложную для восприятия пространственную структуру. Создание их 3D-модели будет способствовать привлечению памятников в качестве туристических объектов.

Первым шагом на пути создания виртуальной модели археологических памятников стало натурное обследование курганных могильников с майданами при помощи системы спутниковой навигации. Далее следовала обработка компьютерными программами. Полученные при этом план и модели майданов можно использовать при проведении медиаэкскурсии по Бельскому городищу и его округе.

Ключевые слова: Левобережная Украина, Бельское городище, селитроварение, майданы.

O.V. Korotia, E.M. Osadchii

**MUSEUMIFICATION OF THE NITRE WORKS OBJECTS
(according to the materials of investigation of mound grave burials
near the Village of Hrun')**

Summary

The work is devoted to the results of investigation of one of the most complicated mapping monuments – squares (maidans). These objects of nitre works have a very spatial structure which is difficult for reception. Creation of spatial model of squares (maidans) will promote the attraction as tourist objects. The first step on the way of creation of virtual model of archeological monuments was the natural investigation of mound grave burials and squares (maidans) by means of space navigation system and following processing with computer programmes. The received plan and maidan models can be used for conducting mediaexcursions around Belsk Hillfort and its sites.

Key words: Left-bank Ukraine, ancient settlement Bilska, places of saltpeter production, maidans.

УДК 94/903.23 (477.52.53)"16/17"

© В.В. Приймак

ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті аналізуються недостатньо вивчені питання історії та археології Більського мікрорегіону доби пізнього середньовіччя: щодо селітроваріння, окремих категорій археологічних знахідок (підкови, хрести), уточнюються дані про Скельський Преображенський монастир XVII–XVIII ст. Отримані в ході досліджень 2013 р. матеріали порівнюються із артефактами з російських міст Єлець, Липецьк, Белгород, Воронеж.

Ключові слова: старожитності козацької доби, селітроваріння, ур. Скоробір, Барвінкова гора, Скельський монастир, Самарь — Богородицька фортеця.

Дані досліджень 2013 р. про селітроваріння в окрузі городища

У ході розкопок двох курганів в ур. Скоробір, проведених експедицією ІКЗ «Більск» 2013 р., здійснено цілеспрямовані спостереження з метою отримання даних щодо пограбування підкурганних поховань скіфської доби у процесі видобування сировини для селітри.

У другому насипі знахідки виявилися нечисленними, що дозволяє лише висловити припущення щодо пограбування могили селітроварами (Приймак, Шрамко, Задніков 2014, арк. 28 – 30, 89, рис. 45 – 46). На це вказують підквадратні або підпрямокутні обриси ям, характерні для Нового часу (у добу раннього залізного віку і розвинутого середньовіччя ями грабіжницьких ходів були в плані переважно овальними), відсутність деревного тліну у профілях насипів. Якби грабіжники Нового часу цілеспрямовано шукали старожитності, то вони мали б або розширювати яму донизу, як це бачимо у сучасних грабіжницьких підкопах, де є численні підбої у бік кінцівок і голови кістяка поховання, або вибирали камеру практично повністю. Малоімовірно, щоб грабіжникам було невідомо про розташування чималої кількості предметів, зокрема, масивних, у кутках і поблизу стін поховальних камер раннього залізного віку. Складається враження, що ґрунт вибирався у центрі ями, який містив найбільше селітри. Можливо, кургани грабувалися взимку для видобування сировини з виготовлен-

ня селітри в обмежених масштабах, яке здійснювалося у комплексах типу дослідженого О.Б. Супруненьком селітроварного виробництва в ур. «Поле 2-ї бригади», де крім невеликих печей, були й великі ями, очевидно, із запасами сировини для селітроваріння (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010; Приймак 2013, с. 42 – 50). Тут же, можливо, відбувалося і виробництво поташу та дьогтю (Приймак 2013а, с. 47 – 50).

Викопана взимку грабіжницька яма була малопомітною. За умови, що вибраний із ями ґрунт вивозився, вона легко маскувалася снігом, а потім доволі швидко, протягом кількох років, затягувалася ґрунтом з насипу. Якщо кургани не зазнавали оранки, то яму було легко замаскувати травною. Помітити земляні роботи в урочищі Скоробір було складно через велику кількість насипів могильника з півдня та сходу і два великих майдани із заходу, які маскували насипи, досліджені у 2013 р., зі всіх сторін світу, крім півночі, куди плавно опускалося плато лівого корінного берега р. Суха Грунь.

У першому насипу грабіжницький шурф не досягнув стін поховальної споруди. Тому знахідки збереглися у поховальній ямі біля її стінок і в кутках (Приймак, Шрамко, Задніков 2014, арк. 13 – 27, 47 – 50, рис. 4 – 7). Таке руйнування камери не могло відбутися відносно швидко наприкінці раннього залізного віку, коли масово грабувалися кургани. Грабіжницький шурф порушив і шар перекриття камери, який виділявся коричневим кольором. Але в жодному із профілів бровок коричневий тлін не фіксувався. Це могло статися внаслідок вивезення ґрунту, а не оранки, інакше прошарок деревного тліну перекривався б заповненням ґрунту, викинутого з поховальної камери. Останній також відрізнявся від ґрунту з насипу валу. Ґрунт, викинутий із грабіжницького шурфа, міг бути вивезений 1-2 возами чи саньми. У процесі селітроваріння ґрунт заливався водою у кориті, далі розчин випарювався в казані, а насичену селітрою землю знову заливали водою. Тобто, і видобування знахідок, і виварювання селітри мали спільний технологічний етап, коли з ґрунту з курганів можна було як видобувати селітру, так і вилучати археологічні предмети.

Крім виразного прошарку викиду ґрунту з поховальної камери, були відсутні і будь-які дрібні знахідки скіфської доби у насипу кургану, не рахуючи грабіжницької ями і слабо потривожених ділянок поховальної камери. У той же час, під час розбирання бровки над поховальною камерою, навіть після перевірки металодетектором бічних поверхонь і краю, практично з кожною викинутою лопатою знахідки в ґрунті все ж неодноразово траплялися і виявлялися лише за допомогою потужного металодетектора. Останнє допомагає зробити обґрунтований висновок, що ґрунт не викидався із шурфа на поверхню насипу кургану при пограбуванні, а вивантажувався і вивозився. Цим самим досягався ефект збереження насипу в

існуючих параметрах у вигляді збоку, а не збільшення крутизни схилів, коли земля викидалася навколо грабіжницької ями на вершині та схилах. Останнє неодноразово спостерігається у десятках, якщо не сотнях шойно пограбованих курганів.

Слід звернути увагу на ще один аспект селітроваріння на Скороборі. При порівнянні плану Малого Скоробору з даними магнітозйомки, здійсненої Українсько-Німецькою експедицією, було помічено співпадіння аномалій із планом майдану (*Осадчий 2012, с. 90 – 93*). Виявлено селітроварницькі комплекси, тобто зафіксовано тотожність археологічних даних зі свідченнями писемних джерел, де було зазначено виварювання селітри 1623 р. на Більському городищі. Спосіб виварювання – у 15 майданних казанах, по 3-4 казани на майдан (*Кулаковський 2006, с. 311, 360; Каравайко, Скорый, Приймак 2008, с. 13*), відповідає археологічним реаліям. Тому доцільно припустити, що розробка Малого Скоробору або відбувалась у 1623 р., або, принаймні, близька в часі до цієї дати. Водночас виробничий комплекс, досліджений Українсько-Німецькою експедицією на Західному городищі (*Махортых, Ролле 2006, с. 4, 9, рис. 2*), також має риси подібності із зображеними на магнітограмі Малого Скоробору, на що вже звертали увагу дослідники (*Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 60 – 61*).

Інвентар з селітроварницьких комплексів округи Більського городища досить бідний. Підкови – чи не наймасовіша категорія знахідок, якщо можна висловитись так про предмети, загальна кількість яких не перевищує і 10. Слід зазначити, що досі у публікаціях матеріалів російських пам'яток доби пізнього середньовіччя превалювали пласкі підкови (*Никитин 1971, с. 42, 65, рис. 6: 5 – 11; Тропин 2012, с. 11, 15 – 20, рис. 5: 7 – 8; 7: 3; 9: 4; 10: 16*), які кріпилися цвяхами чи одночасно цвяхами й шипами. Вони однотипні зі знайденими у дослідженому селітроварницькому комплексі на Західному городищі і в частково зафіксованому автором селітроварному комплексі біля с. Пологи (*Приймак 2013, с. 45, рис. 1: 1*). Типові для українських пам'яток підкови, подібні до виявлених на Барвінковій горі, досі не виявляли у селітроварницьких комплексах. Вони викувані з вертикальних смуг заліза з трьома шипами, якими підкова кріпилася до чобота. Такі підкови також відомі на російських пам'ятках, проте зрідка, аніж пласкі чи комбіновані (*Никитин 1971, с. 42, 65, рис. 6: 2 – 4*). Досі в усіх випадках, коли на селітроварницьких станах довкола Більського городища знаходилися підкови, вони були російських зразків (*Каравайко, Скорый, Приймак 2008, с. 42, рис. 21: 3, 4; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 25, 27, рис. 11: 3; Приймак, 2013, с. 45, рис. 1: 1*). Не виключено, що за цим можуть стояти хронологічні відмінності, оскільки у датованих комплексах Єльця (об'єкт № 1 – 1592-1618 рр., об'єкти № 2 і 9 – 1618-1648 рр.) знайдені саме такі типи підков. Але і в комплексі № 5 Єлецької фортеці, який має дату

1648-1703 рр., також трапилася пласка підкова з комбінованим кріпленням цвяхами та шипами (Тропин 2012, с. 22). До речі, в цьому ж житлі знайдений предмет українського імпорту – нижня частина склянки. Денце склянки має наварний розеткоподібний валик. Як вважає дослідник, потрапляння знахідки в Єлець у будинок заможного господаря, судячи з інвентарю приміщення, зумовлене участю місцевих служилих людей у російсько-польській війні 1654-1667 рр. (Тропин 2012, с. 20 – 21, рис. 9). Тому можна припускати, що, оскільки заняття селітроварінням поєднувалося із воєнною справою, і воно засвідчене численними повідомленнями писемних джерел, проаналізованих П.М. Кулаковським, то члени селітроварницьких ватаг і козацькі загони, які здійснювали напади на російські міста, склалися з одних і тих же людей. Варто зазначити, що писемні джерела інколи дають достатньо фактів для такого припущення, наприклад, коли бойові дії здійснювалися під керівництвом представників родини Вишневецьких.

Археологічні дослідження міст Воронежа (напад козаків у 1590 р.), Єлеця – відповідно, напад у 1618 р., Курська (напади 1612, 1616, 1634 рр.) дають достатньо порівняльних матеріалів, у тому числі слідів пожеж, які й відіграють роль хронологічних реперів для археологічної періодизації зазначених пам'яток (Ковалевский, Цыбин, Яблоков 2012, с. 158; Тропин 2012, с. 22; Приймак 2013а, с. 47 – 50).

Нові знахідки козацької доби з округи Більського городища

У західній полі насипу № 1 могильника Скоробір з розкопок 2013 р. знайдено кільце від вуздечки. Його діаметр 4,6 см, товщина у перерізі 0,5 см (рис. 1) (Приймак, Шрамко, Задніков 2014, арк. 39, 87, рис. 44: 16). Аналогічні кільця від вуздечок, як у складі останніх, так і знайдені окремо, походять з Самарі – Богородицької фортеці XVI – XVIII ст. (Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, с. 77, рис. 37).

Кількість пізньосередньовічних знахідок з інших об'єктів, які досліджувалися заповідником, неухильно зростає. Так, з викидів із грабіжницьких шурфів на Барвінковій горі зібрано колекцію предметів, аналогічних раніше виявленим в околицях Більського городища, зокрема, підків від чобіт дугоподібної форми, з виступами в центрі і на краях (рис. 2), які загиналися на чоботі (Приймак 2013, с. 45, рис. 1: 2). Аналогічні речі є однією з наймасовіших категорій знахідок у Самарі – Богородицькій фортеці XVI – XVIII ст. (Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, с. 84, 87, рис. 44: 1 – 21). На пам'ятках округи Більського городища вони відомі, крім Барвінкової гори, у Куземині (Приймак 2013, с. 45, рис. 1: 2).

Серед знахідок – ніж з накладками, очевидно, дерев'яними, які не збереглися. У Самарі – Богородицькій фортеці XVI – XVIII ст. трапляються

*Рис. 1. Скоробір, ур. Насип № 1.
Кільце від вуздечки
(за В.В. Приймаком, І.Б. Шрамко
та С.А. Задніковим).*

переважно накладки від ножів та бритв, які також, як і накладки ножа з Барвінкової гори, кріпилися штифтами із розклепаними кінцями (Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, с. 79 – 80, рис. 39: 22 – 26). Подібний ніж, але з меншою кількістю заклепок та дещо товщий, походить з Єльця (приміщення № 1), з верхнього шару заповнення, тобто, він може датуватися від XVI – XVII ст. аж до XIX ст. (Тропин 2012, с. 11 – 13, рис. 5: 3 – 4).

Хрест з Барвінкової гори (рис. 2) знайдений у фрагментованому і корозованому стані. Він має розміри 6,5 x 4,5 см, тобто більший, ніж характерні для Самарі – Богородицької фортеці.

Типологію натільних хрестиків доби пізнього середньовіччя було розроблено Е.П. Винокуровою, нею зазвичай і користуються дослідники могильників на території Росії, де зустрічається значна кількість хрестів. Зокрема, у одному з прихремових цвинтарів Липецька з датою функціонування кладовища між 1716 – 1718 і 1771 рр. на 78 поховань припадає 83 хрестики (Чальх 2012, с. 101, 106). Хрести цього некрополя розподіляються за формою закінчень: прямокутних, трипелюсткових і шоломоподібних, більш поширених; трапляються також хрести процвілі, з лопаткоподібним закінченням, з розширеними кінцями та листоподібні. Хрест із шоломоподібними кінцями походить також з приміщення № 1 Єльця, але з верхнього шару заповнення, тому він не має чіткого датування (Тропин 2012, с. 11 – 13, рис. 5: 15).

Хрести Самарі – Богородицької фортеці представлені більше ніж 100 цілими примірниками й уламками, але вони знайдені не в похованнях, а переважно у культурному шарі (Векленко 2010, с. 18). В їх описі дослідник використовує дещо іншу термінологію. Так, шоломоподібні закінчення

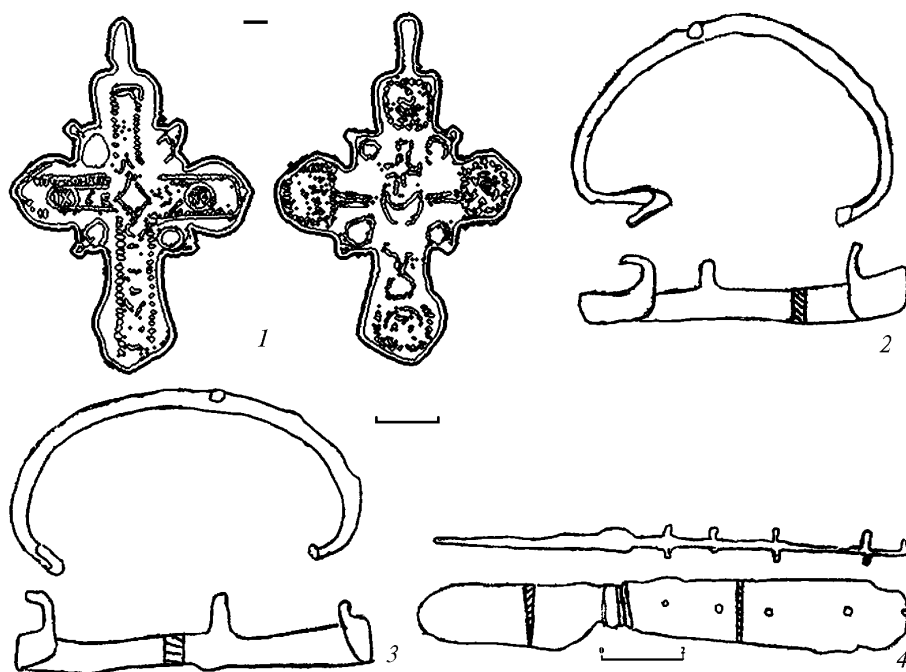

Рис. 2. Барвінкова гора, ур. Знахідки доби пізнього середньовіччя:
 натільний хрест, підкови, ніж.
 1 – за О.М. Єнуковою, 2-4 – за В.В. Приймаком.

хрестів у нього зазначені як у вигляді кола з невеликим трикутним виступом назовні (Векленко 2010, с. 28). Крім цих незручностей, у даній цифровій типології є й інші недоліки, зокрема, належність подібних між собою хрестів, XVII і XVIII ст. відповідно, до різних типів і розділів. Оскільки деякі з них мають типово російське походження, доцільно було б усе ж використовувати напрацювання фахівців-сусідів. До того ж, такі жорсткі схеми можуть при передатуванні хрестів привести до їх автоматичного перенесення з групи в групу, з різною цифровою індексацією.

За типологією В.О. Векленка, хрест із Барвінкової гори належить до підгрупи 2.4 для хрестів XVIII ст. і 2.1.3 XVII ст. За деталями цей хрест відноситься до розділу 2.4.2 XVIII ст. – із заокругленими кінцями балок і заповненням зовнішніх кінців середхрестя кульками чи дугами, типологічно визначальними є також квадратні таблички для написів (Векленко 2010, с. 28 – 29, 39 – 41, рис. 3: 6, 9). Водночас, між хрестами з Барвінкової гори і Самарі – Богородицької фортеці є відмінності, як і в багатьох інших хрестах. Вони полягають у зображенні внутрішніх хрестів, деталях медальйонів на кінцях із написами і Голгофи та ін.

Традиційно центрами розповсюдження, а нерідко й виробництва культової символіки, були монастирі. Найближчий з них до Барвінкової гори знаходився біля с. Скельки, трохи вище проти течії Ворскли від Більського городища. В цілому хрест із Барвінкової гори має поки що датуватися в широких межах XVII–XVIII ст., тобто, одночасно з існуванням Скельського монастиря.

Нерідко у зображеннях натільних хрестів Самарі – Богородицької фортеці простежуються обриси Голгофи, що побічно засвідчує датування козацькою добою вирізьбленого подібного хреста на стелі, що походить з групи насипів на північ від Котельви.

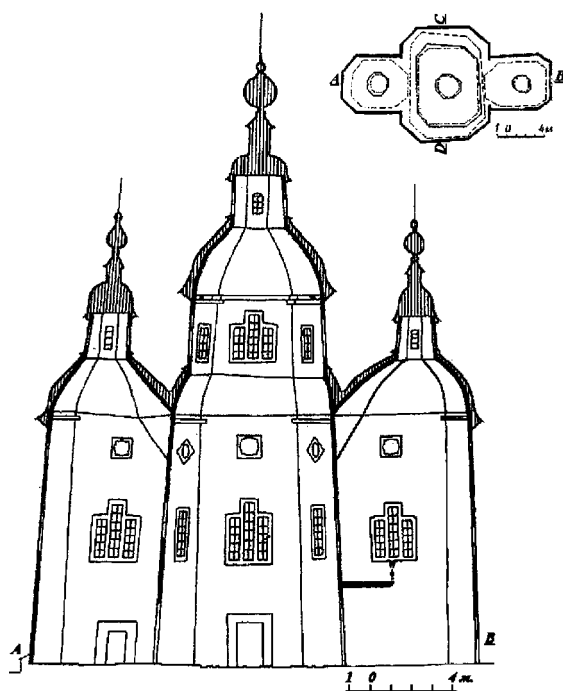
Скельський монастир

Дані про монастир у свідченнях очевидців досить стислі. Одне з таких свідчень міститься в описі Більського городища О.Ф. Шафонського: «Стоя на главном валу, под местечком Куземиным, виден монастырь Преображенский Скельский и Ахтырский и самый город Ахтырка, который от Куземина 25 верст. Внизу протекающая река Ворскла и по ней стоящие черные большие леса и между ними плодовые сады и хутора разных обывателей, представляющие натуральные английские дачи и сады» (цит. за: Супруненко 2007, с. 17).

Скельський Преображенський чоловічий монастир існував з 1660 по 1786 рр. В ньому знаходилися 3 церкви – Різдва Іоанна Предтечі, Введенська (трапезна), Преображенська. Остання була збудована 1759 р., перенесена до Зінькова 1790 р. і перейменована на Покровську (рис. 3). Опис і рисунок цієї церкви у довіднику «Полтавщина» подано за працею С.А. Таранушенка 1922 р. (*Полтавщина 1992, с. 235 – 237, 686, 870 – 871*).

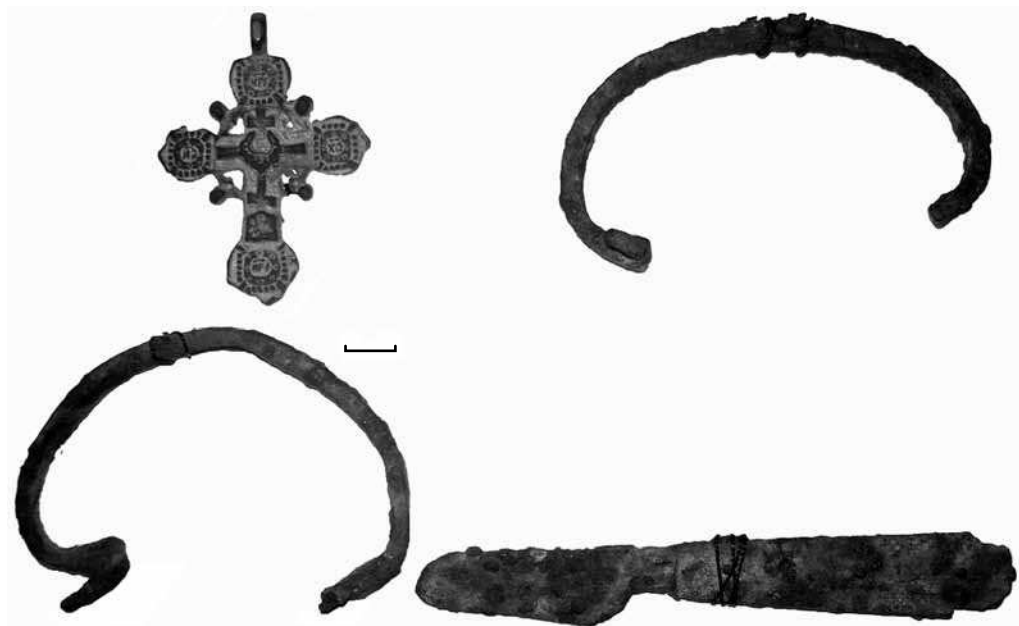
Істотно розходяться дані про цей монастир між монографією пізнішого часу, що належить перу С.А. Таранушенка, довідником «Полтавщина» і спеціально присвяченою публікацією про обитель (*Кравченко, Осадчий 2012, с. 100-103; Кравченко, Осадчий 2013, с. 186 – 189, 227 – 228, 256, 263 – 264, рис. 16 – 17, 45, 52 – 53*). Означене питання також має стати предметом окремого розгляду. Так, автори цих публікацій вважають храм кам'яним і твердять щодо його існування в подальшому як сільського храму с. Скелька. На протигагу висловленій цими дослідниками думці, С.А. Таранушенко характеризував Преображенську церкву (Покровську церкву Зінькова) як «...одну з найбільших і найвищих дерев'яних монументальних пам'яток (довжина поземного плану будови сягає 22 м, ширина центральної ділянки близько 11 м, внутрішня висота центра 25 м)» (*Таранушенко 1976, с. 147 – 154, рис. 25 а-ж*) (рис. 3). Загалом у літературі сумнівів щодо достовірності даних С.А. Таранушенка про опубліковані ним пам'ятки досі не доводилося зустрічати.

Рис. 3. Преображенська церква Скельського монастиря (Покровська церква в м. Зіньків). Прорисовка фасаду і план С.А. Таранушенка.

Городище край с. Скелька знаходиться на північній околиці села, біля крайньої садиби, в ур. Піщана Гора. Про Скельське городище писав В.Г. Ляскоронський, однак наведені ним розміри і характер поверхні, а також розташування на той час каплиці у західному кінці описуваної території відповідають розташованому південніше, за яром, на корінному березі над центральною частиною села, Скельському монастирю, а не городищу (Приймак 2007, с. 177, рис. 62). На городищі є западини та провали печер. Судячи з глибини та знахідки в одній із западин уламку кахлі, вони пізньосередньовічні (Кравченко, Осадчий 2012, с. 251, 256, рис. 41, 45).

У місцевих жителів поширене уявлення про це місце як могильник Скельського монастиря. Однак наявність подібних до виходів із печер каменів на городищі Ахтир (перше місце розташування Охтирки), які традиційно відносять до Троїцького монастиря (с. Чернеччина Охтирського р-ну), котрі могли служити перекриттям входів, допускає інше трактування. Ймовіріше за все, на городищі знаходився найдавніший монастир, а вже пізніше він перемістився південніше, де наразі знаходиться хрест, встановлений на місці каплиці XIX–XX ст.

*Рис. 4. Барвінкова гора, ур. Знахідки доби пізнього середньовіччя. 2013 р.
Фото О.М. Шапорди.*

Підсумки досліджень 2013 року

Археологічні дослідження 2013 р. пам'яток округи Більського городища стали одним з етапів вивчення старожитностей козацької доби регіону. Вони дозволили конкретизувати характер пограбування курганних некрополів Більського городища, показати спорідненість занять селітроварінням із скарбощукацтвом. Висунуто припущення про суміщення у першій чверті XVII ст. цих промислів з козацькими походами на територію Московської держави. У процесі вивчення археологічних знахідок та відповідної літератури доповнено новими даними деякі аспекти вивчення округи Більського городища козацької доби.

Матеріали, отримані і накопичені 2013 р., а також передуючих йому польових сезонах, дозволяють впритул підійти до розгляду комплексу питань щодо українсько-російських взаємовідносин за археологічними даними та розмежування кордону Московської держави і Речі Посполитої на території округи Більського городища напередодні Визвольної війни українського народу. Це, зокрема, стане предметом досліджень ІКЗ «Більськ» у польовому сезоні 2014 р. і подальшого аналізу археологічних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Векленко В. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.

Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). – Полтава: ИА НАН Украины; ИКЗ «Бельск», 2008. – 75 с.

Ковалевский В.Н., Цыбин М.В., Яблоков А.Г. Керамика из культурного слоя крепости Воронеж // Исторический квартал. – Вып. 2. – Липецк: УКИ ЛО, 2012. – С. 156 – 158.

Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 108 с.

Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка // Феномен Більського городища: Збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 100 – 103.

Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII–XVIII ст. – Суми: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – 272 с.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – 493 с.

Никитин А.В. Русское кузнечное ремесло XVI – XVII вв. // САИ. – Вып. Е 1-34. – М.: Наука, 1971. – 84 с.

Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. – Суми: Джерело, 2011. – 346 с.

Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1992. – 1024 с.

Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (Історико-археологічні нариси). – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. – 73 с.

Приймак В.В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013. – К. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 42 – 50.

Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. – Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 180 с.

Приймак В.В. События XVII в. на украинско-российском порубежье (в контексте посещения Курского Знаменского монастыря Г.С. Сковородой) // Музеефикация памятников истории и культуры Курского края: прошлое, настоящее, будущее: Мат-лы 1-х Гордеевских науч.-практ. чтений, посвящ. 110-летию Курского обл. краевед. музея (г. Курск, 6 мая 2013 г.). – Курск: Изд-во Курск. обл. краевед. музея, 2013а. – С. 47 – 50.

Приймак В.В., Шрамко І.Б., Задников С.А. Отчет о раскопках курганов в могильнике Скоробор (ближайшая округа Бельского городища) в 2013 г. // ИА ИА НАНУ. – Пост. 2014 г.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. – К. – Полтава: Вид-во «Гротеск»; ВЦ «Археологія», 2007. – 124 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селитроварницький стан на Більському городищі. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. – 96 с.

Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Мистецтво, 1976. – 336 с.

Тропин Н.А. К истории средневекового Ельца XVI-XVII вв. (раскопки по ул. Маяковского, д. 5) // Исторический квартал. – Вып. 2. – Липецк: УКИ ЛО, 2012. – С. 6 – 23.
Чалых Н.Е. Дмитриевский некрополь XVIII в. в г. Липецке (общая характеристика) // Исторический квартал. – Вып. 2. – Липецк: УКИ ЛО, 2012. – С. 101 – 110.

В.В. Приймак

ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КАЗАЦКОЙ ЭПОХИ В ОКРУГЕ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

В статье проанализированы недостаточно изученные вопросы истории и археологии Бельского микрорегиона эпохи позднего средневековья. На основании стратиграфических наблюдений и находок аргументируется разграбление курганов не только с целью добычи драгоценностей, но и сырья для селитроварения. Выдвинуто предположение о совмещении в первой четверти XVII ст. этих промыслов с казацкими походами на территорию Московского государства. Рассмотрены категории находок казацкого времени с территории округа Бельского городища, уточнены данные о Скельском монастыре (по С.А. Таранушенко).

Ключевые слова: древности казацкой эпохи, селитроварение, ур. Скоробор, Барвинкова гора, Скельский монастырь, Самарь – Богородицкая крепость.

V.V. Pryimak

RESULTS OF STUDYING THE MONUMENTS OF COSSACKS EPOCH FROM BELSK HILLFORT AREA

Summary

The questions of history and archeology of Belsk microarea of Late Middle Age Epoch which were insufficiently studied are analyzed in the article. On the ground of the stratigraphical observation and findings the robbery of mound graves is proved to be held not only with the purpose of getting jewelry but for nitre works raw materials too. Supposition is expressed about the uniting of these trades with Cossacks campaigns to the Moscow State territory in the first quarter of XVII c. The categories of findings of Cossacks period from the territory of Belsk Hillfort area are considered. The data about Skel'ka Monastery are specified (according to S.A. Taranushenko).

Key words: antiquities of Cossack era, places of saltpeter production, tract “Skorobir”, Barvinkova hill, Skelsky monastery, Samar – Bogorodytsk fortress.

До ювілею першої публікації

90 років тому в редакції харківського журналу «Знання» з'явилася перша у житті коротка публікація молодого полтавського археолога, на той час лаборанта Центрального Пролетарського музею Полтавщини й асистента відомого вченого, директора музею М.Я. Рудинського (1887 — 1958), **Володимира Автономовича Грінченка** (1900 — 1948). Це було повідомлення про рідкісну знахідку бронзового казана на одному з некрополів Більського городища скіфського часу. Унікальний витвір майстра-бронзоливарника скіфської доби став окрасою музейної збірки старожитностей у Полтаві і наразі широко відомий завдяки кільком публікаціям дослідників (Рудинський 1928, с. 49, табл. VI: 13; Šratko 1974; Супруненко 2007, вкл. IV; Кулатова, 2010, с. 30 — 31, рис. 21 — 22). Проте, завдяки невеликій замітці, котра давно вже стала бібліографічною рідкістю (Грінченко 1925), інформація про знахідку збереглася для фахівців. Відомо також, що В.А. Грінченко відряджався до Більська 1924 р. М.Я. Рудинським з метою збирання відомостей про місцеві некрополі, встановив факти виявлення у зруйнованому похованні Перещепинського могильника, разом із казаном, античної амфори, ліпної миски і кількох золотих бляшок, котрі були втрачені. Приводом до цієї поїздки, вірогідно, і стала запропонована читачеві публікація.

Біографічні відомості і життєпис археолога В.А. Грінченка неодноразово публікувався дослідниками пам'яткоохоронництва (Нестуля 1991; 1992; Дровосєкова 2010, с. 5–6). Учень академіка Д.І. Яворницького й учасник Дніпрогесівської експедиції наркомосвіти України 1927 — 1932 рр. широко відомий в Україні і поза її межами як археолог-польовик, першовідкривач і дослідник всесвітньовідомого Вознесенського скарбу на Запоріжжі (Грінченко 1950).

Нещодавно полтавським краєзнавцем та істориком періоду репресій В.І. Грабом відшукано нові дані про В.А. Грінченка, зокрема, встановлений факт його народження на хут. Цокурівка поблизу с. Велика Рудка сучасного Диканського району на Полтавщині, проживання в останній рік життя у Полтаві (1947 — 1948 рр.) по вул. Верховинця (кол. Гора Марата), 10 (Граб 2013, с. 22). Так сталося, що археолог застудився і помер у Полтавській міській лікарні, очікуючи на розкопки Мачуських курганів улітку 1948 р. Він похований на Монастирському кладовищі м. Полтава.

Подючи нижче текст публікації, видавці внесли деякі виправлення згідно вимог сучасного правопису. Стаття доповнена аналогічним (в тому ж ракурсі), проте, більш якісним фотознімком роботи археолога-полтавця М.О. Радченка (1957 — 2013).

ЗІ СТАРОЇ КУЛЬТУРИ

У листопаді місяці біжучого року [1924] в Полтавський Музей доставлена т. Богданець бронзова ваза, знайдена селянином села Більська Опішнянського району при оранні могил «Більського городища» у 1921 р.

Ваза стоїть на порожній підставці, довжина якої 8,7 сант., внизу вигнута назовні і має діаметр 10,5 сант. На відігнутих краях підставки мається

правильна ламана рельєфна лінія, що утворює трикутники. На боках вази прикріплені вушка з обох боків і такі ж рельєфні лінії, що утворюють у деяких місцях ромби, рівнораменні трикутники й інші геометричні фігури.

На трохи вигнутих вінцях було два прикрашуваних вушка із трьома кулечками, що лежать на віддаленні приблизно 2,4 сант., але одного із них немає.

На віддаленні 14,5 сант. від вушок прикріплені дві собакоподібні фігурки. Височінь вази з підставкою 23,6 сант., діаметр вази 23,4 сант.

Саме Більське городище по своїх велетенських розмірах (до 30 верст навколо валу), своєю будівлею і різноманітністю культур, і всім, що знаходилось в ньому випадково, давно звернуло на себе увагу видатних археологів.

В.О. Городцов, що робив дослідження в 1906 році, по знайдених речах у могилах Більського городища, говорить, що походження самого городи-

ща досить старе і культура його складалась протягом кількох віків. Що ж торкається до його висновків, то по знайдених речах у могилах Більського городища, він відносить їх до панування скитів, що з'явилися на території України в VIII ст. до нашої ери.

Також О.О. Бобринський, що мав нагоду в 1895 р. оглядати це городище, околишні кладовиська — відносить їх до того ж часу.

Вищезгадана ваза (казан) має відношення до тих самих народів. Але в могилах городища і навколо розкиданих трапляються речі іншого походження, як-то відкритий селянами клад готських речей і часу з'явлення християнства. Взагалі на це городище варто звернути велику увагу для повного вирішення основної думки що до закладання культур і збудування Більського городища. Також доведеться звернути увагу на селян, у яких маються теж деякі речі, знайдені на території городища випадково чи то навмисне. Тут так поширено, так-би мовить, «кладоїскательство», за якого несвідомими копачами багато руйнується цінних музейних матеріалів.

В. Грінченко

Центр. Пролет. Музей на Полтавщині

Публікується за виданням:

Грінченко В. Зі старої культури / В. Грінченко // Знання. — Харків. — 1925. — 26 січня. — Понеділок. — № 4. — С. 17. — Фото на с. 10.

ЛІТЕРАТУРА

Граб В. Археолог В. Грінченко / В. Граб // Край. — Полтава. — 2013. — Серпень. — № 112 (118). — С. 22.

Грінченко В. Зі старої культури / В. Грінченко // Знання. — Харків. — 1925. — 26 січня. — Понеділок. — № 4. — С. 17. — Фото на С. 10.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В.А. Грінченко // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1950. — Т. III. — С. 37 — 63; *передрук*: «Вознесенський скарб»: Дві долі. Два погляди... (До 80-ї річниці відкриття видатної пам'ятки) / Упорядн. О.В. Дровосекова // Повернута спадщина. — Запоріжжя: Стат і К°, 2010. — Вип. 7. — С. 12 — 48.

Дровосекова О.В. Передмова / О.В. Дровосекова // Повернута спадщина. — Запоріжжя: Стат і К°, 2010. — Вип. 7. — С. 3 — 12.

Кулатова І.М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [відп. ред. С.А. Скорий]. — К.: Гротеск, 2010. — 200, VI с.

Нестуля О.О. Сплюндрована доля (В.А. Грінченко) / О.О. Нестуля // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 201 — 207.

Нестуля О.О. Невтомний літописець рідного краю / О.О. Нестуля // Реабілітовані історією. — К. — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 105 — 112.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / Полтав. держ. музей ім. В.Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. — Т. I. — С. 29 – 62.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О.Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К. — Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. — 124, XII с.

Šramko V.A. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit / V.A. Šramko V.A. // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (25-29. September, 1970. Smolenice). — Bratislava, 1974. — S. 469 – 485.

Підготовка до друку та коментарі *І.М. Кулатової*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
ВД КМА – Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Київ
ГЕУ – Географічна Енциклопедія України, Київ
ДНУ – Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, Дніпропетровськ
ДП НДЦ ОАСУ – Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІІ НАНУ – Інститут історії України Національної Академії наук України, Київ
ІКЗ «Більськ» – Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва
ІА НАНУ – Інститут археологии Национальной Академии наук Украины, Киев
МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Харків
МАО – Московское археологическое общество, Москва
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
САИ – Свод археологических источников, Москва
УКИЛО – Управление культуры и искусств Липецкой области, Липецк
УНЕ – Українсько-Німецька археологічна експедиція
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
ХНУ – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків
ЦП НАНУ і УТОПІК – Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава

АВТОРИ

Задніков С.А. — молодший науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Корост І.І. — директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Коротя О.В. — провідний спеціаліст групи охорони культурної спадщини управління культури, туризму, релігій Сумської облдержадміністрації

Кравченко О.В. — старший викладач Сумського державного педагогічного університету, кандидат історичних наук

Кулатова І.М. — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Овчаренко М.І. — заступник директора Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Осадчий Є.М. — співробітник Центру позашкільної освіти управління освіти і науки Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук

Приймак В.В. — провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Сидоренко О.В. — співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Супруненко О.Б. — провідний науковий співробітник ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Шапорда О.М. — головний зберігач Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Шевченко Р.О. — заступник директора з науково-екскурсійної діяльності Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Шерстюк В.В. — завідувач відділом ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації

Шрамко І.Б. — доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук, доцент

Штанько А.І. — реставратор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

LIST OF ILLUSTRATIONS

I.B. Shramko, S.A. Zadnikov. Preliminary results of Bilsk hillfort investigation in 2013

Fig. 1. The general scheme of the Bilsk Hillfort with denotation of scientific researches in 2013.

Fig. 2. The Eastern Fortification plan of the Bilsk Hillfort with excavations dislocations № 35 (by B. A. Shramko, 1987).

Fig. 3. The excavations plan № 35 on the Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 4. All the pits of the excavation № 35 on the Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 5. The beginning of the works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. 1 – view from the south-west; 2 – view from the north.

Fig. 6. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. 1 – view from the north-east; 2 – view from the south.

Fig. 7. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. 1 – view from the west; 2 – view from the south-west.

Fig. 8. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. View from the north-east.

Fig. 9. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. 1 – view from the north-east; 2 – view from the south-west.

Fig. 10. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. Digits on the photos mark the pits. 1 – trimming of the excavation bottom on the depth of 0.5 m, view from the south; 2 – trimming of the excavation bottom on the depth of 0.5 m, view from the south-east.

Fig. 11. Works on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. Digits on the photos mark the pits. 1 – trimming of the excavation bottom in the square M-O/14-24 on the depth of 0.5 m, view from the south; 2 – trimming of the excavation bottom in the square 25-34/E-3 on the depth of 0.5 m, view from the south.

Fig. 12. Archaeological objects on the excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013. Digits on the photos mark the pits. 1 – trimming of the trench bottom in the square 14-24/P-T on the depth of 0.4 m, view from the south; 2 – clay laying accumulation in the square 21/P on the depth of 0.25-0.35 m, view from above.

Fig. 13. Ceramics accumulation on the excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – square 11/E, depth 0.45 m (field description no. 198), view from above; 2 – square 10/3, depth 0.4 m (field description no. 208), view from above.

Fig. 14. Ceramics accumulation. Pit 5. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – view from above; 2 – view from the north.

Fig. 15. Ceramics accumulation in the square 16/И on the depth of the 0.5 m (field description no. 91). Eastern Fortification, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from above.

Fig. 16. Sacrifice in pit № 1. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – view from above; 2 – enlarged.

Fig. 17. Pit № 2. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – filling of the pit, view from the south; 2 – general view of the pit, view from the south.

Fig. 18. Pit № 7. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – view from the south; 2 – view from the south-west.

Fig. 19. Investigation of the Eastern Fortification. Excavation № 35, 2013. General view of the pit № 10, view from the north.

Fig. 20. Pit № 15. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – filling of the pit № 15, view from the west; 2 – general view of the pits № 9 and № 15, view from the south.

Fig. 21. General view of the pit № 8. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – view from the north-east; 2 – view from the east.

Fig. 22. Pit № 22. Excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1 – view from the west; 2 – view from the east.

Fig. 23. Ceramics found in household pits in excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1-3 – pit 5; 4- pit 7 A; 5- pit 6; 6- pit 7 B; 7-8 – pit 8; 10-11 – pit 9; 12-14 – pit 10; 15-16 – pit 19; 17- 20 – pit 12.

Fig. 24. Ceramics from the household complexes in Eastern Fortification, 2013. 1-3 – pit 18; 4-6 – pit 20; 8-10 – pit 23.

Fig. 25. Objects found in excavation № 35. Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 26. Objects found in excavation № 35. Eastern Fortification, 2013. 1-4 – fragments of the ancient amphors; 5- fragment of the manpit of the ancient tab; 6- fragment of the ancient luthor; 7 – an iron sickle; fragment of an iron cutter; 9 – an iron finial; 10 – an iron pendant; 11 – an iron knife; 12 – an iron hairpin; 13 – an iron awl; 14 – fishing rod element of the late period; 15 – 21 – bronze arrow heads.

Fig. 27. Scheme of the Eastern Fortification with the marked places of test pit layings. 2013.

Fig. 28. Planes and profiles of the test pits on the Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 29. Scheme of the Western Fortification with the marked places of excavations in 2013.

Fig. 30. Scheme of the excavation № 1 dislocation on the Western Fortification, 2013.

Fig. 31. Plan of the excavation № 1 on Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 32. Border profiles of the excavation № 1 on Western Fortification. 2013

Fig. 33. Works on the excavation № 1. Western Fortification. 2013. 1 – view from the north-west; 2 – view from the north-east.

Fig. 34. Works on the excavation № 1. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013. 1 – trimming of the excavation bottom in the square A – B/21 – 30 on the depth of 0.5 m, view from the south; 2 – trimming of the excavation bottom in the square A – B/31-40 on the depth of 0.5 m, view from the south.

Fig. 35. Works on the excavation № 1. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013. 1 – trimming of the excavation bottom in the square A – B/1-10 on the depth of 0.7m, view from the south-west; 2 – trimming of the excavation bottom in the square A – B/11-20 on the depth of 0.7m, view from the south-west.

Fig. 36. Findings from excavation № 1. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013: 1-2 – skirting of plates; 3 – corolla of the canning tab; 4- pot corolla; 5 – cut side of the stucco tab; 6 – side of the grey-clay dinnerware; 7 – lire pot corolla.

Fig. 37. Plan of the ashpan № 10 with the marked shape of the excavation 2008-2013 and test pit № 1. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 38. Test pit № 1 on the ashpan № 10. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 39. Findings from test pit № 1 on the ashpan № 10. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 40. Findings from test pit № 1 on the ashpan № 10. Western Fortification of Bilsk Hillfort, 2013.

Fig. 41. Scheme of the settlement on the territory of the Great Fortification in 25, Chapayev Street with marked all test pits and excavations, 2013.

Fig. 42. General view on the settlement in 25, Chapayev Street, Bilsk, 2013, view from the north-west.

Fig. 43. Test pits № 1 and № 2 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013. 1 – test pit № 1; 2 – test pit № 2.

Fig. 44. Test pit № 1 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013. 1 – general view on the terrain where test pit № 1 is set, view from the east; 2 – stratigraphy of test pit № 1, view from the south.

Fig. 45. Test pit № 2 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013. 1 – general view on the terrain where test pit № 2 is set, view from the north; 2 – stratigraphy of test pit № 2, view from the west.

Fig. 46. Plan of the excavation № 1 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013.

Fig. 47. Profiles of the excavation № 1 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013.

Fig. 48. The beginning of the works on the excavation № 1 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013. 1 – view from the north-east; 2 – view from the north.

Fig. 49. Works on the excavation № 1 on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013. 1 – view from the north-west; 2 – trimming of the excavation bottom on the depth of 0.5 m, view from the south.

Fig. 50. Western profile of the excavation № 1 side along the square line 10-18/E. View from the east. Settlement in 25, Chapayev Street, Bilsk, 2013.

Fig. 51. Trimming of the excavation № 1 bottom in the square 10-18/E-3. Settlement in 25, Chapayev Street, Bilsk, 2013. 1 – trimming on the depth of 0.6 m, view from the north-east; 2 – trimming on the depth of 0.9 m, view from the south-west.

Fig. 52. Objects of the New Period found in excavation № 1 in the settlement in 25, Chapayev Street, Bilsk, 2013: 1 – fragment of the cast-iron copper; 2-3 – ceramics fragments.

Fig. 53. Objects found on the settlement in 25, Chapayev Street, 2013: 1, 3, 9-11, 14, 15, 22, 25 – excavation 1; 2, 4-8, 12-13, 16-17, 19-21, 23 – risen material; 18, 24 – test pit 2.

Fig. 54. Place of excavation of the mounds on the Skorobir burial ground in 2013.

Fig. 55. Scheme of the dislocation of the searched mounds on the Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 56. Plan of the mound 1 of the Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 57. Beginning of the works on the mound 1 of the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from the south-east.

Fig. 58. Works on the mound 1 of the Skorobir burial ground, 2013. View from the south.

Fig. 59. Trimming of the excavation bottom on the depth of 0.7 m. Mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the east; 2 – view from the south-east.

Fig. 60. Searching of the burial complex in the mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the south; 2 – view from the south-west.

Fig. 61. Concomitant burial place № 2 in the mound 1. The Skorobir burial ground, 2013. View from the east.

Fig. 62. Accumulation of horse bridle over the burial ceiling 1. Mound 1, the Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 63. Accumulation of man's bones on the bottom of the burial chamber. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from above; 2 – plaque of yellow metal in man's lower jaw, view from aside, enlarged.

Fig. 64. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – goat's remains (concomitant food), view from above; 2 – pot pieces, view from above.

Fig. 65. Bronze arrow heads set. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – general view from above; 2 – enlarged.

Fig. 66. Remains of horse harness. Iron spear head. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 67. General view of the burial chamber. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from the north-east.

Fig. 68. Ancient amphor and stone slab in the southern corner of the burial chamber. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 69. Investigation of the main burial 1 in the mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the north-east; 2 – view from the north.

Fig. 70. General view of the burial chamber. Burial 1, mound 1, the Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the south; 2 – view from the north-west.

Fig. 71. Findings from mound grave 1, the Skorobir burial ground, 2013: 1-8 – iron fishing rods; 9-10 – iron finials; 11 – plaque for cross belts; 12-13 – bronze plaques for horse harness; 14 – bronze plaque; 15-17 – bronze cartridge; 18 – yellow metal plaque; 19 – lower part of man's right shin bone with bronze arrow head; 20 – iron ring; 21 – iron pin; 22 – spear head. Places of findings: 1-3, 12-14 – horse harness from the ceiling; 4-10, 15-18, 21-22 – the main burial; mound; 19 – burial 2; 20 – mound surface.

Fig. 72. General plan of mound grave 2. The Skorobir burial ground, 2013.

Fig. 73. General view of mound grave 2 before the beginning of excavations. The Skorobir burial ground, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from the north-west.

Fig. 74. Investigation of mound grave 2. Skorobir, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from the north-east.

Fig. 75. General view of burial. Mound grave 2. Skorobir, 2013. 1 – view from the north; 2 – view from the north-west.

Fig. 76. General view of the remains of wooden ceiling. Mound grave 2. Skorobir, 2013. View from the west.

Fig. 77. Findings from burial of mound grave 2. Skorobir, 2013. 1-4 – bronze arrow heads; 5-6 – fragments of bronze pin; 7 – fragment of iron cheek piece; 8 – fragments of iron fishing rods; 9-11, 13 – decorations of cowry shells; 12 – a piece of sulphur.

Suprunenko A. B. Objects of mortuary religious at the territory of late scythian settlement in a tract “Pole vtoroj brigady”

Fig. 1. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Location plan. Settlements and places of salt peter production of Cossack era. (according to works of 2008-2009 years).

Fig. 2. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Plan of the examined section on the land of gas and oil condensate well (2008-2009 years).

Fig. 3. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. Plan and cut.

Fig. 4. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. Fragments of moulded Scythian age pottery.

Fig. 5. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. Ceramics.

Fig. 6. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. The Credence table 1. Plan and cut. 1 – causeway and dimple; 2 – stone.

Fig. 7. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. The Credence table 1. Findings. Ceramics.

Fig. 8. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. The Burial 1 (1), 2 (2).

Fig. 9. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. The Burial 2. Fragments of moulded pottery from the fill.

Fig. 10. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 12. Votive offerings. Ceramics.

Figs. 11-12. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. View from the south-west.

Figs. 13-14. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. North. Pottery from the bottom of the object.

Fig. 15. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. Findings. Ceramics, bone.

Fig. 16. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Hole 19. Religious pottery with fingerprints.

Fig. 17. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Credence table 1. On the level of finding. From the South.

Figs. 18-19. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Credence table 1. View from north-east and a fragment.

Fig. 20. Bilsk, vil., “Pole of the 2nd Brigade”, tract. Credence table 1. Findings. Ceramics, bone.

O.V. Korotia, O.V. Kravchenko, M.I. Ovcharenko, E.M. Osadchii, V.V. Pryimak, O.V. Sidorenko, O.M. Shaporda, R.O. Shevchenko, V.V. Sherstiuk, A.I. Shtan'ko.

Investigation of the Belsk Hillfort area in 2013

Fig. 1. Map of Bilsk Hillfort sights and it's outskirts which were observed in 2013.

Fig. 2. Rubizhne. Test pit. Plan.

Fig. 3. Rubizhne. Ceramics from the test pit.

Fig. 4. Mamroi. Plan of Mamroi land Mamroi 2 settlements dislocation.

Fig. 5. Moshenka. Mound burial. Dislocation scheme.

Fig. 6. Hillfort near Stara Ivanivka Village. Plan by Y.M. Osadchii and O.V. Korotia.

Fig. 7. Reconstruction of Romenskii dishes from the trimming on the hillfort near Stara Ivanivka village.

***O.V. Korotia, E.M. Osadchii.* Museumification of the nitre works objects (by the materials of investigation of mound grave burials near the Village of Hrun')**

Fig. 1. Mound burial 1 near Hrun' Village Okhtyrka district. Plan by authors 2013.

Fig. 2. Mound burial 2 near Hrun' Village Okhtyrka district. Plan by authors 2013.

Fig. 3. 3D computer model of the squares of burial 1 near Hrun' Village.

***Pryimak V.V.* Results of studying the monuments of Cossacks Epoch from Belsk Hillfort area**

Fig. 1. Skorobir. Mound № 1. Bridle ring (by V.V. Priymak, I.B. Shramko and S.A. Zadnikov).

Fig. 2. Barvinkova hill. Middle Ages findings. Knife, boot horseshoes, next to the skin cross. 1 – by O.M. Yenukova, 2-4 - by V.V. Priymak.

Fig. 3. Preobrazhenska Church of Skelsk Monastery (Pokrova Church in the town of Zinkiv). By S.A. Taranushenko.

Fig. 4. Middle Ages findings. Periwinkle hill, 2013. Photo by O.M. Shaporda.

ЗМІСТ

<i>І.І. Корост.</i> Передмова.....	3
<i>І.Б. Шрамко, С.А. Задніков.</i> Дослідження Більського городища у 2013 р.	5
<i>О.Б. Супруненко.</i> Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади»	65
<i>О.В. Коротя, О.В. Кравченко, М.І. Овчаренко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак, О.В. Сидоренко, О.М. Шапорда, Р.О. Шевченко, В.В. Шерстюк, А.І. Штанько.</i> Дослідження округи Більського городища в 2013 р.	83
<i>О.В. Коротя, Є.М. Осадчий.</i> Музеефікація об'єктів селітроваріння (за матеріалами обстежень курганних могильників поблизу с. Грунь)	94
<i>В.В. Приймак.</i> Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища	100
<i>В.А. Грінченко.</i> Зі старої культури	111
Список скорочень	115
Автори	116
List of illustrations.....	117

CONTENTS

<i>I.I. Korost.</i> Foreword	3
<i>I.B. Shramko, S.A. Zadnikov.</i> Preliminary results of Bilsk Hillfort investigation in 2013.....	5
<i>A.B. Suprunenko.</i> Objects of mortuary religious at the territory of late scythian settlement in a tract “Pole of the 2nd Brigade”	65
<i>O.V. Korotia, O.V. Kravchenko, M.I. Ovcharenko, E.M. Osadchii, V.V. Pryimak, O.V. Sidorenko, O.M. Shaporda, R.O. Shevchenko, V.V. Sherstiuk, A.I. Shtan'ko.</i> Investigation of the Belsk Hillfort area in 2013	83
<i>O.V. Korotia, E.M. Osadchii.</i> Museumification of the nitre works objects (by the materials of investigation of mound grave burials near the Village of Hrun')	94
<i>V.V. Pryimak.</i> Results of studying the monuments of Cossacks Epoch from Belsk Hillfort area	100
<i>V.A. Grinchenko.</i> From the old culture.....	111
List of abbreviations.....	115
Autors	116
List of illustrations.....	117

Наукове видання

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА – 2013**

Збірник наукових праць

На обкл.: південно-західна частина Західного укріплення
Більського городища. Вигляд із заходу. Фото М.М. Ярошенка, 2013 р.
Посуд із розкопок кургану № 1 могильника в ур. Скоробір.
Фото С.А. Заднікова, 2013 р.

Відповідальний за випуск – **І.І. Корост**
Наук. і відп. редактор – **О.Б. Супруненко**
Технічний редактор – **С.В. Хорєв**
Коректори – **О.Б. Супруненко, С.А. Задніков, В.В. Приймак**
Комп'ютерний набір – авторський та **О.М. Шапорди**
Переклад на англ. мову – **Ж.Ю. Немченко, В.В. Коверко**
Комп'ютерна верстка – **С.В. Хорєв**

Здано в набір: 02.06.2014. Підписано до друку 07.07.2014.
Формат 70x100/16. Папір офсетний, крейдяний. Гарнітура Ньютон.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 9,08. Ум. друк. арк. 10,17.
Тираж 310 прим. (1-й завод – 150 прим.). Вид. № 165. Зам. № 2/2014.

Виготівник: ПП «Дивосвіт».
36014, Полтава, вул. Жовтнева, 37, оф. 25.
Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (05322) 7-33-60.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.

Археологічні дослідження Більського городища 2013 : збірник наукових праць. – Київ – Котельва, 2014. – 124 с.

Помічені помилки:

Сторінка	Абзац	Рядок	Надруковано	Слід читати
15	4-й зверху	2	розширялися	розширювалися
15	6-й зверху	1	горшка	горщика
19	2-й зверху	9	горшків	горщиків
19	1-й знизу	4	горшка	горщика
29	1-й знизу	2	різним	врізним
35	1-й зверху	1	р. Псла	р. Псел
44	4-й зверху	4	лошадиной упряжи	конской упряжи
83	3-й знизу	4	належним	належними
90	1-й знизу	14	(Мамраї)	(Мамрої)
91	1-й зверху	2	більш, ніж	більш ніж
108	2-й зверху	1	передуючих	в передуючих
110	Резюме	2	епохи	епохи

Археологічні дослідження Більського городища 2013 : збірник наукових праць. – Київ – Котельва, 2014. – 124 с.

Помічені помилки:

Сторінка	Абзац	Рядок	Надруковано	Слід читати
15	4-й зверху	2	розширялися	розширювалися
15	6-й зверху	1	горшка	горщика
19	2-й зверху	9	горшків	горщиків
19	1-й знизу	4	горшка	горщика
29	1-й знизу	2	різним	врізним
35	1-й зверху	1	р. Псла	р. Псел
44	4-й зверху	4	лошадиной упряжи	конской упряжи
83	3-й знизу	4	належним	належними
90	1-й знизу	14	(Мамраї)	(Мамрої)
91	1-й зверху	2	більш, ніж	більш ніж
108	2-й зверху	1	передуючих	в передуючих
110	Резюме	2	епохи	епохи

Колектив Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради та учасники археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна щиро вдячні за дієве сприяння у проведенні досліджень на Більському городищі в 2013 р., а також за допомогу у виданні цього збірника наукових праць палкому патріоту Більського краю, талановитому керівнику і чудовій людині **Олексію Васильовичу БОВДИРУ.**

На фото поряд із розкопом зліва направо:
*О.О. Крютченко, В.В. Приймак, О.В. Бовдир, О.В. Бовдир, І.О. Бовдир,
М.О. Бовдир, І.Б. Шрамко, О.М. Шапорда, І.І. Корост.*

Анатолій Зоря

ОРАЧІ ІСТОРІЇ

Ми кожний ранок починаємо з дороги,
Йдучи туди, де воля нас чека.
Давно до мандрів звикли наші ноги,
Лиш серцем ми не хочемо звикать, —

Бо кожен день якусь приносить радість,
А кожний кілометр — нові дива!
Йдемо зі сміхом і втікає старість
Від тих, у кого сива голова.

Ну, а коли вже дійдемо до місця, —
Земля од наших заступів гуде
І вітер скоро робиться золотистим
Тримайся, Більськ, у нас розкоп іде!

Багато тон землі перевернули,
Та праці сенс не в тім, а у тому,
Що час в зворотній бік ми повернули,
Прадавню осяваючи пільму!

Ми — орачі історії! За нами
Пустеля знову дихає життям.
Ідть до нас усі, хто ще не з нами,
Щоб диво це відкрилося і вам!

**ARCHEOLOGICAL RESEARCHES
OF BILSK HILLFORT
2013**

ISBN 966-8999-61-4

9 789668 999611